

ילדים במחנה ריכוז בוכנוואלד

רוזיקה קורצ'ק

מנה לפני צדור החום, הפועד לארכיון „מורשת“, שישה גליונות נייר צהבהב, קרועים בשוליהם, מרובקים באמצע בנייר דבק שקוף, סימני הכתב הרופס בסופי השורות הולכים ומיטשטשים, בראש העמוד כתוב: „צייטונג פאר די באפרייטע יידן אין לאנערן „תחית“ המתים“ — בוכנוואלד, דעם 4-טן מאי 1954, No. 1, מהצילוסים שבצדור ניכסות אלי פני ילדים, הבורי כובעים, עומדים בשורות בשמירת „רום“ כמעט. מצדוף כאן פתק: „אלה הילדים הצעירים ביותר שניצלו בבוכנוואלד“ ושיר:
„קליין זענט איהר נאך קינדער אין שוין אנוי ברום
קינדער נאר אארשלאסענע הינטער קראטשן...“¹
דערצויגן איף דער פרייטע אן א סוטערס שוים
אין אן דעם ערציערישן בליק פון א מאטן

סבין ששת עמודי השתן בולטות הכותרות: „פון דער יידישער וועלט“ (מן העולם היהודי), „אין דאס וויטער ד“ (ומה הלאה ז) ושוב שיר: „פאר אנדזערע יונגער אין יונגסטע“ (לצעירים שלנו ולצעירים ביותר), החתום — מאטעלע.
בע' 5 מתוארת הניגות ה"ו במאי במחנה, הכתב כאן מטושטש ביותר ואני קוראת בקושי: „ביום ג' עמד המחנה כולו בסיפן הניגות ה"ו במאי, עם בוקר צעדו הקבוצות תחת דגליתן הלאומיים אל האפל-פלאץ,² לערוך שם את האקדמיה ההגיונית הבינלאומית...
...תחת דגלי לאום פולניים ואדומים נצרכו הסורים של הילדים שלנו, שנשארו כרזה גדולות באידיש ובפולנית... בשעה (ז) נתקיימה מסיבה הניגות של הילדים בבנין הגדול של ה„וירטשאפטס נעביידע“ של ה„ס.ס.“ תחת הכותרה „דאס מיר האָבן געקענט־האָבן. מיר געטון“ (עטינו ככל שהיה ביכולתנו). בע' 6 כתוב: „מאמצינו להשאיר את כל הילדים (במחנה) לא הצליחו, 45 מן הצעירים ביותר, ואף מספר מבוגרים נשארו...
...בכמה חדרות עלה לנו אותו בית־ספר בלתי ליגלי שהקימונו בבלוק 23 בו חיינו מלפנים כל יום את הילדים כמשך כמה שעות, ונותנים להם הינדן אנושי...“
אני קוראת וחזרת וקוראת, מסיבה טוב כשהיה של הילדים המחויבים מן התצלום, הכל נראה מור ומפליא — ובלתי מתקבל על הדעת.
אני נזכרת שתאום בספר „Naekt unter Wölfen“ (ערום בין זאבים) של הסופר הגרמני ברונגו אפיטו, סיפור דרסתי וריווי סחח על מאסציה של המחתרת הבינלאומית בבוכנוואלד, להצלתו של ילד יהודי בן ה"ג, שספן ימי צווייג, עשרות אסירים היו מעורבים בסוד הימצאותו במחנה, הסתרתי, מהכאן והסיפול בו — המאבק על חייו והצלתו של המעוט הזה, הפך למעין סמל של המרד...“³

אך מה על העשרות והמאות של ילדים יהודיים, ואפילו מבוגרים מיוזק בכמה שנים, כיצד ניצלו הם סודי ה"ס.ס. וזכו להניע ליום השחרור? האם סקרה יש כאן? ואם כן, מדוע דווקא בבוכנוואלד? והאם היה גם זו פעולה מכוונת? של מי? של אנשים בודדים, של אירגון כלשהו? והמו שפרם של הדברים המוריים על בית־הספר היהודי, והינדן ולימוד בתוך מחנה ריכוז נאצי? כל זה נשמע כסיפור שלא ייאמן.

*

הסקירה שלפנינו מתחה נסיון מובנל לגלל את פרשת המאבק להצלתם של ילדים ונערים יהודים בוונזואלה. אין פרשת זו ניתנת לתיאור במנותק מקורותיו של מחנה בוונזואלה. התנאים הספציפיים ששררו במחנה זה ואופיה של המחנה הקומוניסטית והסקירה בתוכו. אולם הטיפול בנושאים אלה, שהם ראויים למחקר סקף וכולל לשעצמם, אינו מטרת עבודה זו. כאן מובאים רק הנתונים ההכרחיים ביותר (והם אמנם רבים מאוד) המפורטים רקע ותנאי להבנתו של הנושא המוגדר בתוך המסגרת הכללית.

העבודה כולה מתבססת על החומר התיעודי המועט שבידינו ועל עדויות רבות של ניצולי בוונזואלה. בין העדים: מי שחיו אסירי המחנה משנת 1939 ועד לשחרורו. אסירים ששהו בו פרק זמן קצר ביותר, והוצאו עם המשלוחים למחנות אחרים, אסירים שהגיעו לבוכנוולד בשנת 1944, עם חיסולם של המחנות בסולין, והיו כאן עד יום השחרור.

כאן הפקס להודות לאותם עדים הרבים, שמסרו לנו את עדויותיהם (להלן — סיפגם מ"ג) ובמיוחד למר אליהו גרינבוים מחיפה, זקן אסירי בוונזואלה, אשר מסר לנו את החומר התיעודי החשוב, ועדותו הפקיסה המפורסרת. סיעה לי רבות בהכנת עבודה זו. כמובן, נתונה תודתי הכנה למנהלי ועובדי הארכיון של "יד ושם" בירושלים ותלמידיה, אשר הצמידו לרשותי לצורך עבודה זו, את העדויות השמולות בנוגהים (להלן — י"ש).

חומר נוסף להשלמה ועין, שימשו לי הספרים הבאים:

1. Eugen Kogon, Der Der SS-Staat Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main. מהדורה המישית — 1959 (להלן — קוגן).
2. Buchenwald-Mahnung und Verpflichtung, Dokumente und Berichte, Röderberg-Verlag, Frankfurt-M 1960 (להלן — ס"ב)

בלבה של גרמניה, 9 ק"מ צפון-מערבה מהעיר וויימר, על רוכסי "אטטרסברג" המרי" auf dem Ettersberg" שם זה עורר אי-שביעות רצון אצל שלטונות וויימר, והם אף ערים, הקיסמו הנאצים, בקיץ 1937, מחנה ריכוז חדש, אשר כינהו "Konzentrationslager

ערצרו עליו כיוון ש"אטטרסברג" קשורים היו ביצירתו חייו של גיתה, ולא נאה היה להעניק שם זה למחנה ריכוז. הימלר הבין כנראה למניעיהם התרבותיים של אזרחי וויימר, שלא התנגדו כלל לעצם הקמתו של המחנה ולקרבתו לערים המזוללת — ופקד לכנותו בשם חדש "Konzentrationslager Buchenwald Post Weimar"

המחנה נתקיים 8 שנים, בשנות קיומו, התענו בין גדרותיו 238 אלף אסירים, 56,000 נרצחו, עם זאת לא היה בוונזואלה מחנה השמדה, הוא שימש מקום ריכוז, "למחות עבודה" עצומים, שמכאן היו מועברים לקונצרנים של ה"ס.ס.", למחנות אחרים, לבתי-חרושת לנשק שהוקמו במשך הזמן בסביבתו, האסירים תושבי המחנה, היו מוציאים את נשמתם — לא בתנודי גאו, שלא היו כאן (כאמור, היה בוונזואלה, מחנה עבודה), אלא על-ידי עבודה מפרכת, עיניים, עונשים, נגישות, שהיוו שיטה שלמה ומתוכננת מראש — שיטת ההמתה האישית.

הקבוצה הראשונה של האסירים שהובאה למקום ביולי 1937, היוותה כעין "חיל-חלוצי", היתה מורכבת כולה ממושעים פליליים מועדים, כעבור מספר ימים, הובאו ממחנה הריכוז Sachsenburg האסירים הפוליטיים הראשונים, ואמנם, בתחילה נמנו על ה-2000—3000 אסירי המחנה, בעיקר קומוניסטים, סוציאליסטים וקומוניסטים ואנטי-פאשיסטים מגרמניה, חלקם אנשים אשר נאסרו עוד בשנים 1933—1934, בשל השקפותיהם הפוליטיות או התנגדותם למשטר, היו כלואים במשך כל השנים הללו במחנות ריכוז שונים.

בתנאי אקלים קשים, בשטח יערות סבוכים בין החרים, בעבודה מפרכת, שנמשכה 14—16 שעות ביממה, הקימו האסירים תוך שנתיים, את המחנה המכנים המסוננים אליו. המחנה נחר בגדר תיל טעון מתה חשמלי קבוע של 350 וולט, ומסביב לו 23 מגדלי שמירה, שעליהם ניצבו, יומם ולילה, זקפי ס.ס. מזוינים. מגדל השמירה הראשון, היה גדול מאחרים, ומתחתיו נמצא שער הכניסה למחנה, על צידו החיצוני של השער, נקבעה הכתובה: "Recht oder unrecht, Mein Vaterland" (בצדקה ובעוולתה — מולדתי היא), ובצדו הפנימי "Jedem Das Seine" (לכל אחד המגיע לו).

למפקד המחנה (לאגרוקומנדנט) נתמנה קארל קוך¹⁶ ושני עוזריו הראשונים בפקוד ופיקוח על המחנה היו: הלאגרפירר רידל (Rödl) וייסנבורן, את השלטון הפנימי במחנה הפיקוח הבלתי אמצעי על האסירים, הפקידו מפקדי ה"ס.ס. בידי הפרשעים הפליליים, וחללו הפעילו את סמכויותיהם ושלטונם זה, לרעת האסירים, ושיתפו פעולה עם השלטונות, מתוך הזדהות מלאה, צייתנות ויוזמה, לטובתם הם. האסירים הפוליטיים ראו בהוצאת השלטון מידי ה"ירוקים" תפקיד ראשוני, ותנאי לכל פעולה סותרת במחנה, ופתחו במאבק נגדם מיד עם יסוד המחנה. המלחמה על השלטון בין שני הכוחות, היחה ממושכת, אכזרית, רבת קרבנות ותהפוכות, אך היא נסתיימה בנצחונם של האסירים הפוליטיים, אשר במשך הזמן, הגיעו לשלטון מכריע בתוך המחנה.

הקבוצה הראשונה של אסירים יהודים, הובאה לבוכנוואלד ביוני 1938, היא מנתה כ־500 איש, רובם מברלין וברסלאו, 150 מהם, נספו כעבור חודשיים, מתשישות ועינויים, אחרים איבדו עצמם לדעת, הנותרים הגיעו לאפיסת כוחות מחלת ולא היו מסוגלים להמשיך בעבודה המפרכת, על האסירים נאסר להגיש צורה כלשהי ליהודים, ואף לשוחח איתם.

באוגוסט 1938, הועברו לכאן ממחנה דכאו 2,200 יהודים, רובם אנשי וינה. בנובמבר 1938, לאחר המאסרים ההמוניים, בעקבות ה" Rath-Aktion (ליל הבדולח), הובאו לבוכנוואלד קרוב לעשרת אלפים יהודים,¹⁷ עוד טרם הגיעו למחנה, היו כבר קרבנות אדם, המפגרים בדרך בין ווייסר לבוכנוואלד, נורו, את גוויות היהודים, פקדו ה"ס.ס. לגרור למחנה, האסירים הוכנסו שלא דרך השער הראשי, אלא בפתח צר, שבו עמדו אנשי ס.ס. והרביצו במקלות וסגלבים, ובודדים היו היהודים שהגיעו למחנה, ולא היו פצועים, כלילה הראשון, נטרפה דעתם של 68 מהם וכעבור ימים ספורים נרצחו, כעבור שלושה שבועות, נפלו מאות קרבנות נוספים.

עם פרוץ המלחמה, הובאו לבוכנוואלד יהודים נוספים מאוסטריה וגרמניה, 500 יהודים מציכיה וראשוני היהודים מפולין.

כטקום קליטה לאסירים אלו נקבע ה"צלטלאגר" (מחנה אוהלים) השייך למחנה הקטן ("קליינלאגר") של בוכנוואלד, באוקטובר 1939 הוקף חלק של ה"אפל-פלאסק" בגדר תיל כפולה, וע"י כך הופרד ובודד המקום מן המחנה כולו, כאן הוקמו 5 אוהלים ענקיים, בכל אחד — 4 קומות של דרגשים עם 35 ס"מ רווח בין קומה לקומה, על דרגש אחד, ללא מורון שכבו שישה אנשים, לכל אוהל דחסו ה"ס.ס. 500 איש.

הם היו יוצאים יום-יום לעבודה במחצבות אבן, משם היה עליהם לשאת אבנים כבדות, בדרכם, היו מוכרחים לעבור בקצב של ריצה, על פני שורה של משמרות מזוינים,

שהיו מכים באכזריות את העובדים לידם, האנשים שניסו תוך כדי ריצה, להמנע מלעבור על פני המסמרות, נורו,¹⁴ לריצה זה היה נימוק רשמי ומזנה סוגדר "Auf Der Flucht erschossen" כלומר, נורו תוך ניסיון בריחה. לעבודה היו חייבים לצאת כולם, בהתאם לקביעתו של הינקאלמן, האומר: "בבוכנוואלד אין חולים — כאן כולם בריאים".¹⁵ קוד הודיע עוד בתחילת המלחמה, שאסור להגיש כל עזרה וטיפול רפואי ליהודים.

חולים, תשושים, קפואי אברים, היו יוצאים לעבודה ויומיום, עם סיומה, היו מחזירים למחנה את גוויותיהם של אלו שלא התזיקו מעמד והוציאו נשמתם בזמן העבודה. מי שהצליח לחזור חי למחנה, היה מקבל בערב, חצי ליטר סרק 100—140 גרם לחם כמנה יומית. ב"צלטלאגר" לא חילקו כל תוספות לחם, כמקובל במחנה הגדול, ואף הלחם שחולק, היה רק מחצית מן המנה הנהוגה שם.

יום אחד, הובאו כמה דוודים עם קפה הם הועמדו ע"י האתולים, האנשים שהיו רעבים וקפואים, נדחקו ליטול מן הסשקה, בין ה"מאורשים" שהצליחו לגמוע ממנה, נמצאו כעבור זמן קצר 8 מתים, היו כאלה שנפטרו כמה ימים לאחר מכן — אלו שהרעל שנמסך לתוך הקפה, לא פעל עליהם מיד.¹⁶

הינקאלמאן ובלאנק היו מתהרים ביניהם בהמצאותיהם הסדיסטיות, בלאנק היה מופיע בשעה 7 בבוקר במחנה, ויורה מאקדוהו ביהודי הראשון שהיה נתקל בו בדרכו, הוא היה מתפאר במעשיו באומרו שכל עוד לא הוטל יהודי אחד, אין הוא מסוגל לאכול ארוחת בוקר.¹⁷

במחנה היה בית־שימוש שדה — בוד בגודל 2x6 מטר, ביום חורף קר, הודיע בלאנק, שמכיוון שהאנשים מזהמים, יש לסדר להם רחצה, הוא פקד על האסירים לנקות את הבוד ולמלא אותו מים בגובה של 1½ מ'. לאחר מכן, ציווה עליהם להכנס אל תוך הבוד כבגדים, כדי ל"התרחץ", רבים מהאסירים קפאו למות.

אך היתה גם סקלחת חמה, בתחילת דצמבר, לאחר שהשגיוהו בהתפשטות כינים, פקדו על מבצע חיטוי כללי, כל האסירים הובלו ל"מרחץ", כאן הועמדו תחת זרמי מים חמים סאד — החלשים ביותר, לא יכלו לשאת את החום הפתאומי, הוציאו נשמתם בו במקום — בתוך המרחץ, לאלה שהצליחו לסיים את ה"מקלחת" בשלום, ציפתה הפתעה נוספת — בגדיהם נלקחו לחיטוי ולא תהזרו להם, ניתנו להם בגדי קיץ דקים — תמורת השמיכות לא קיבלו דבר, אותו לילה, גדל מספר הקרבנות ב"67".¹⁸

כעבור שלושה חודשים, נותרו מ־3,200 היהודים שנכנסו ל"צלטלאגר" — 275 בלבד, כיצד הצליחו להנצל 275 אלו, מה קבע עובדת השארותם בחיים, מדוע דווקא הם ניצלו עד כה, ולא אחרים? לעולם לא תוכל להינתן תשובה לשאלות אלה, כפי העדים, שרידים בודדים בלבד מכל הקבוצה הנו, שנותרו בחיים לאחר המלחמה, אין הסבר, אנו מוצאים בעדויות ששטטים אחדים, שהם ספק הרהורי לב הממשיכים לחטודי שנים רבות לאחר המאורעות, כשהארם ערשה חשבון־נפש, או משיח לפי תומו בפני הזולת: "כך התגלגלו הדברים... לא מפני שהייתי גיבור, לא משום שהייתי חכם, אף לא מכיוון שיכולתי לקנות את חיי תמורת כסף, לא היה לי במה לקנותם, כך רצה הגורל".¹⁹

"... פעם גם אני שכנתי כבר בתוך ערימת המתים, איש לא ניסה לבדוק שם, מי הוא חי או מת, כל מי שהתמוטט בזמן העבודה, הוטל אל הערימה, במקרה, אחד, מנושאי הגוויות הכיר אותי, הוא נשא אותי על כתפיו אל המחנה".²⁰

...היה קיים נוהג אצל אנשי ה'ס.ס. ששמרו על העובדים במחצבות. לקחת את כובעיהם של האסירים ולהשליכם לעבר עמדות המשמר. על האסיר היה לרוץ ולקחת את כובעו בחזרתו. אך השטח ההוא אסור היה בנישה. המגיע. נחשד בנסיון בריחה והמשמר היה יורה בו. היו אנשים רבים, שרצו לשטח ההוא בכוונת, וביודעין, כי הם צייפו מן החיים. גם אני הייתי בין אלו. הייתי בן 14. ולא היה לי כבר כוח לרוץ יום יום, עם אבנים על הכתף. בלתייית מקלות ה'ס.ס. ותחת פיקוחו של הינקאלמן. גם ממני לקח איש ה'ס.ס. שהיה בקירבתי, את כובעי וזרק אותו. גם אני רצתי, אך ברגע האחרון, חבר אחד, ושמו ישראל פרנקל בן עירי, עצר בעדי, ואמר: יענקלה, לך יש עוד זמן לגמור עם החיים. אתה לא תלך. לא הלכתי וכך ניצלתי. הכובע נשאר בשטח ההפקר, למחנה היה אסור לחזור בלי כובע. ספנתי מלקוח...¹⁹

שני העדים, הן הצעיר והן המבוגר, מדגישים את המקריות שבהצלחתם, ואין הם בודדים בהכרתם זו. אלפי פנים היו לה — למקריות — ומסכות אין ספור, אך היא לא הרבה אף פעם מגבולותיה היא. לכן, תודעתה חרותה כה עמוק בלבו של כל יהודי שיצא חי ממלחמה זו. הדיסאורו בחיים, לעולם תהיה מקרית בעיניו, בו בזמן, כאשר תודאת היחידה, נטולת מקריות לחלוטין — היוות רק המוות. המאבק בגדו, אי ההשלמה עם גזר הדין, אימוץ שארית כוחות הגוף והנפש עד להכרעה ובחירה כיצד להיות, כיצד להילחם, כיצד — למות — ככל אלה טועט מקומו של המקרה.

אף במציאות האיומה של ה'צלטלאגר', אנו מוצאים ליד המקרה — כושר הכרעה המביא לפעולה מכוונת — למעשה מאורגן: "...כבר ב'39. כאשר היינו עוד במחנה אוהלים, שהייתו למעשה מחנה-מוות, כבר אז הרגשנו את הצורך לעשות משהו למען היתר, מקס וולקן ואנכוי, התגבנו למחנה הגדול, הבאנו תרופות וחלקנו אותן בין הנוקקים..."²⁰ הם היו מועטים ובודדים, אנשים בעלי עבר שונה, השקפות מנוגדות, ולא הכירו זה את זה לפני בואם למחנה. כאן, בתקף המציאות אליה נקלעו מתוך הכרה שאסור להם להשלים עמה, התחילו באופן אינסטינקטיבי כמעט, להתלכד, להפס דרכים להצלת עצמם, וכדיעבד, גם של אחרים.

בעדויות, תזורים ונישנים שמתיהם של אליהו גרינבוים,²¹ לייזר סילמן, ג'ה טרייסטר,²² מקס וולקן²³ וישראל פרנקל²⁴

בשלב זה עוד קשה לראות בהם קבוצה מאורגנת או תא מחתרתי. לא מן הנמנע גם שנמצאו ב'צלטלאגר' קבוצות דומות, או אנשים בודדים נוספים שאפשר היה לצרפם לרשימה זו, אך עובדת שאינה מוטלת בספק היא, שאותם החמישה המשיכו גם לאחר סגן לפעול כחברי המחתרת בתוך המחנה הגדול, וביניהם היו גם היוזמים המאורגנים של הפעילות היהודית המיוחדת, כפי שיתברר להלן.

ה'צלטלאגר' היה מבודד ומנותק, מופרד מהמחנה בגדרות תיל, ועונש מוות צפוי היה למי שיפרוץ אותו. בעצם החלטתם של גרינבוים וולקן להדור למחנה הגדול ולהפס שם קשר ועזרה, הייתה ראשיתה של מחשבה ופעילות מכוונת, המצריכה עורגנפש ותורשה, לאחר שהצליחו לעבור את הגדרות בהצלחה, לא ידעו השניים למי ולאן לפנות, וולקן היטיב לדבר גרמנית והם תלו בזאת תקוות, ביודעם שישנם אסירים גרמנים במחנה, למזלם, הבחינו באחד שנשא משולש צהוב — סימן ליהדותו — סגנו אליו, ספרו על הבעשה, וביקשו עזרה. להפתעתם, השיב להם הלה, שמצבם של היהודים ב'צלטלאגר' ידוע היטב בבוכנוואלד, אך אין יכולים לעשות מאומה לעזרתם בגלל חוקי הבידוד החמורים שה'ס.ס.

הטילה על ה"צלטלאגרי". הוא הציג להם ללכת ל"ראויר"²⁰ ומסר להם את שם האיש. אליו עליהם לשנות.

לפגישה זו היו תוצאות מרהיקות לכת. האיש שבו נתקלו, היה קורט לייזר, אסיר פוליטי מגרמניה, יהודי למחצה. האיש שאליו נשלחו שמו היה פריץ, אסיר פוליטי גרמני שעבד ב"ראויר". הם מצאו את פריץ וזה, לאחר שנתוודעו אליו — אמר להם לחכות קמעה — הולך, בשבוע, נשא האיש בידיו 2 דליים, ובהם תרופות, תחבושות ולחם. הוא מסר להם אוצר זה תוך אזהרה חמורה — לא לגלות — ויקרה מה שיקרה — את מקור התרופות, אך הבטיח שאם יצליחו להעביר את הכל, לא יתפסו ולא יגלו דבר, ויכלו לחזור שנית.

מאז המשיכו גרינגבוים וחלקן להתגנב למחנה הגדול. היו יוצאים בחשאי וחוזרים בחשאי, ובידיהם תרופות ולפעמים אף מזון. כאשר פרצה מגפת הדיונטריה במחנה, נתן להם פריץ מ"רקליפת אלון, שלפי דבריו, אפשר היה להסתייע בהם כתרופה נגד המחלה. הם היו מחלקים את המים בין החולים, והללו האמינו שתרופה זו תביא להם אריכות. קשה אמנם לקבוע את תועלתם הרפואית של המים הללו, אולם מבחינה פסיכולוגית היה להם ערך וודאי.

פריץ לא היה היחיד שסייע בצורה כזו, ואין גם להניח שהוא פעל על דעת עצמו. עובדת היותו איש מחתרת, שהוכנס לעבוד ב"ראויר", לפי בחירתה וקביעתה, מנעת כל אפשרות של יוזמה פרטית או הכרעה אישית. אפשר איפוא, להסיק, והדבר משתמע גם מצדויות נוספות,²¹ שפעולת עזרה זו, נתבצעה בידיעת המחתרת וכנראה אף בעידודה.

הקשרים בין אסירים פוליטיים אחדים שפעלו במחתרת, לבין מספר יהודים מפולין, נמסכו למרות הבידוד והניתוק, עד לחיסולו של ה"צלטלאגרי". וכאשר השרידים שיצאו ממנו חיים, הרעברו בינואר 1940 למחנה הגדול החלקי בין הבלוקים הקיימים, המאוכלסים אסירים יהודים ותיקים, בעיקר מגרמניה, אך סבבי היה שהללו, שידעו כבר על קומה של המתחרת ושנפגשו עם אחדים מאנשיה, ביקשו עתה, כתנאים החדשים, לחזק את הקשר הרופף, ולהפכו לקבוע ע"י הצטרפותם וקבלתם לאירגון המחתרת.

לאלה שהיו חברי מפלגה הקומוניסטית מקודם, לא היה בכך שום קושי, בפני אחרים, הם כבר הוכיחו עצמם כאנשים מהימנים וראויים להערכה עקב מעשיהם. היתה סגורה הדרך, הם לא היו חברי המפלגה וזה אשר קבע את הכל — עד לשנה 1942, לפחות.

תופעה זו לא היתה אופיינית לבוכנוואלד בלבד — אך אולי כאן, עקב התנאים המיוחדים והישגיה הגדולים של המחתרת — נתבלטה ביותר, המאבק האכזרי שהתנהל בין הפושעים הפליליים לבין האסירים הפוליטיים על השלטון במחנה, נסתים ב"1942, בנצחונם של האחרונים. מאז לא אירע כבר שום נסיון להוציא את השלטון מידיהם. נצחון זה שהיה תנאי למאבק יעיל נגד ה"ס.ס. ו"תוכניתיה ושיטותיה בודדה, היה צריך גם לאפשר את הכנות לביצוע המטרה העיקרית והסופית, המרד המזויין וההתנגדות — בשעת ההכרעה, לעתיד לבוא.

כל אלה, יכול היה להשיג רק אירגון מחתרת חזק, בעל-שמעת וציחה, מורכב מאנשים מהימנים ביותר, המחתרת הפוליטית, שהיתה למעשה זהה עם המפלגה הקומוניסטית. כשהחבר מפלגתה בלבד, הקומוניסטים הגרמנים האוסטרים, שלהם היה הנסיון העשיר ביותר בחיי המחנות, שהכירו היטב את שיטות האויב, שהיו מלוכדים מבחינה רציונית וחתרו למטרה משותפת (מלבדם לא היתה קיימת שום קבוצה, הוץ מהפליליים כמובן,

אריה וילנר (שני מימין) בין קבוצת חברים

ילדים המסוחררים מפתנה בוכוואלד

שניסתה לקבל על עצמה את השלטון במחנה. כקו פעולה ומטרה מרחיקת לכת) — לא היו מוכנים לקבל לאירגונם, אנשים בעלי השקפה פוליטית אחרת. אפילו אם היו אלו אנטי־פאשיסטים בולטים ואנשי־שם ידועים שבגלל עברם זה הוכאו לבוכנוואלד — הם השדו בהם ולא היו מוכנים לשתף איתם פעולה.

השקפות אלה, עמדה זו, היו פרי של שיטה וקו שלא צמחו ולא נתגבשו בתנאי מחנות דווקא, או בתוך המלחמה — הם הועברו בצורה אוטומטית כמעט מתנאי חיים ומאבק קודמים. הרחוקים והשונים כל כך מהמציאות החדשה, ומתוך כך גם לא יכלו להיות תואמות אותה.²² השנוי שחל, אף הוא לא היה פרי הנסיון התנאים הנתונים. בשנת 1942 — כאשר התחילו להסתגן הידיעות מסוסקבה, שהיא דוגלת בהקמת חזית העממית בכל המקומות הכבושים — השתנתה גם מדיניותה של ה־K.P.D. במחנה בוכנוואלד. שורות המחנות הורחבו, אנטי־פאשיסטים, אנשים מהימנים שאמנם לא הוגדו בהשקפותיהם הפוליטיות עם הקומוניזם — נתקבלו כעת לתוכה. אך גם אז, ועד לסוף, הכוח המכריע, המניע והמנהיג, היוו חברי המפלגה הקומוניסטית הגרמנית.

בין הקומוניסטים מגרמניה ורינה, היו מספר אישים יהודים בולטים ושמותיהם מופיעים בספרים²³ הדנים בנושא זה וברוב העדויות העומדות לרשותנו. מהם אשר מלאו תפקידי „בלוקאליסטות“, כמו רודי ארנדט מברלין — זקן הבלוק 22, אריך אייסלר מוינה — זקן הבלוק 29, ואמיל קרליבך, עקב מעמדם ותפקידם, באו הנ"ל במגע עם אסירים יהודים רבים, וזכו להערכה עמוקה משום התנהגותם הפופתית כבני אדם וממלאי תפקיד. השפעתם המוסרית, אף הפוליטית, הייתה רבה ביותר.

שרידי ה„צלטלאגר“ לאחר תקופה של בידוד, חולקו בין אותם הבלוקים, בראשם עמדו אז רודי ארנדט ואריך אייסלר.²⁴ והיה זה על כן, המפגש הראשון בתנאים החדשים, בין יהודים מפולין לבין יהודים מהמערב, ולאחרים מן הראשונים היה זה מפגש מכריע.

בבלוק 29 היו בוטן זה 280 יהודים מגרמניה, 20 מציכיה ו־20 מפולין. עד כה הכירו היטב איש את רעהו. היהודים מגרמניה היו כבר אסירים ותיקים והיו ביניהם גם אנשים שנכלאו ב„פוליטיים“ ולא דווקא כיהודים. בשעה שיהודי פולין היו זרים וחדשים, זקן הבלוק — אריך אייסלר, היה חייב עקב תפקידו, לעמוד על טיבם, ולהכירם אישית. אפשר שאף גילה התעניינות התורגת מתפקידו, עובדה היא, שהיה מוזמן אותם לעתים קרובות לשם שיחה עמו, שואל, מקשיב ומעיר.

בשיחה ראשונה, אליה הוזמן אליהו גרינברום,²⁵ נסבו שאלותיו הראשונות של אייסלר על עיסוקיו של זה לפני המלחמה, והשתייכותו הפוליטית. גרינברום, בסיפור חייו, לא הסתיר את השקפותיו ופעילותו בתנועת „החלוץ“, הציונית הסוציאליסטית. אייסלר התקשה להבין צירוף זה, תהה על תוכנו והמשיך להזמין את גרינברום לשיחות, בעוקבו אחרי התנהגותו בתוך הבלוק ובקרב האסירים. יש להניח שבמשך הזמן, הגיע אייסלר למסקנה, שלמרות השקפותיו הפוליטיות, ראוי גרינברום לאמון, ועל כן הטיל עליו את חלקת האוכל בתוך הבלוק — תפקיד רגיש ועדין בדרך כלל, ובלתי שכיח אצל יהודי מפולין בבלוק בעל ההרכב הסוזכר לעיל. יותר מאוחר, צירף אייסלר את גרינברום, על אחריותו בלבד, ובאופן בלתי לינאלי ל־ Stuben-dienst (שרות בתוך הבלוק בתור עבודה) — תפקיד שלא היה נמסר ליהודי מפולין. גרינברום הוכיח בתפקידים הנ"ל יושר, כשרון ולא פעם אף אומץ לב ורחח לחימה. אייסלר סמך עליו ורחש לו אמון מלא. אך כל אלה לא עמדו לו לגרינברום כדי להתקבל למהתרת לפני התאריך הידוע — שנת 1942.²⁶

בפני בעיות דומות לא עמדו כמובן, חבריו הקומוניסטים — סקס וולקן, טרייסטר וסילמן, איתם פעל ב„צלטלאגר“, הם, בבואם למחנה הגדול, מצאו מיד את מקומם בשורות המפלגה והתרחקו מי פחות ומי יותר, מחברם הציוני.

אלם לפני רוב היהודים שהצליחו לצאת חיים מה„צלטלאגר“, לא עמדו על הפרק לא בעיות מחתרת או השקפת עולם כזו או אחרת, חולים ותשושים, שכורים כגוף ובנפש, מהתלאות העינויים שעברו עליהם במסד אותם חודשי החורף, לא הצליחו להתאושש גם בתנאים החדשים, הטובים לאין ערוך, והיו גוזעים וכלים במהירות.²⁰

בין אלו שנתרו מה„צלטלאגר“ העוכרו למנחה, היו גם כ־30 ילדים ונערים, מצבם הנואש צודר ספקות כבדים כיחס לאפשרות הצלתם. ירודים במשקל וחסרי כוחות, לאחר מחלת הטיפוס אשר הקפה את רובם, היו דומים יותר לשלדי אדם ול„מולמנים“ מאשר לנערים וילדים חיים. אפשר וכוה הנעורים, שעמד להם, מנע מהם את גורל הסכוכרים, אך יותר מאלה השפיעו העזרה, הראגה הטיפול להם זכו.

הם הוכנסו כולם ל„ראויר“ ושהו בו במשך שבועות מספר. קיבלו טיפול רפואי, אוכל דיאטטי, מיטות וסדינים לבנים, אולם העיקר שזכו ל„אפטרופסות“ של אדם שלדאגתו והתמסרותו לא היה גבול — הוא האסיר הנרמני — ולטר קרסה, שמילא תפקיד של אח ב„ראויר“, קרטר לימדם כיצד עליהם לנהוג בשעות ביקוריהם של רופאי ה־ס.ס. ומה עליהם לעשות כדי להאריך את השהות ב„ראויר“, הוא, שלא היה רופא במקצועו, ניתח את אחד הנערים²¹ בסכין מטבח רגילה, והציל בכך את חייו. ולטר היה כעין אב לנו, לו עלינו להודות על הטיפול, על האוכל וגם על כך שלא נשלחנו לטרנספורט.²²

הנערים נתחזקו ובריאו, וכעזבם את ה„ראויר“, היו מסוגלים יותר לשאת את התלאות שציפו להם גם במקום החדש, הם פוזרו בין הבלוקים של המבוגרים, ושוב תלו עליהם כל ה„חובות“ של האסירים, עבודה מפרכה, עמידה ב„אפלים“, תת־תזונה, עונשים, מלקות, קור ועוד.

רובם צורפו לעבודה בגן־הירקות (בבוכנואלד גידלו פרחים וירקות למען אנשי ה־ס.ס.), חלקם עבדו בחממות, חלקם בחוף, היה עליהם לסחוב ארגונים כבדים מלאי אדמה רטובה, מרחק רב, בקצב של ריצה, במשך כל היום, נאסר עליהם להשתמש ברצועות או חבלים כלשהם, שעשויים היו להקל על הסחיבה, ה„אונטרשטורטפירר“ קארל דומבק (Dumbeck) היה מוטחה בגילוי ובהחרטה של הנורות וחבלים ובהענשת ה„עברייני“ ע״י עונשים סיוחיים, כגון כריעת ברכיים השופות על מיתקן ברזל ביום כפור, כשהידיים קשורות על הגב, ובסוף, מלקות, למי שלא התניק מעמד, דומבק היה יושב במשרדו סמוך למקום ההתרחשות ומשקיף בהנאה על הנעשה.²³

מלבדו הצטיין בהמצאות סדיסטיות במקום עבודה זה, הקומנדר־פירר לנדגרבר, הוא ציוות עלינו — הילדים, להרכיב אחד לשני בפנים, ואם הסטירות לא מצאו חן בעיניה, היה הוא טראה, בהכותו אותנו בפנינו, כיצד עושים זאת, עד שהרם זכ מפינו ומאפנר.²⁴ הוא היה פוקד על הנערים להסתובב במהירות סביב עץ, הם היו עושים זאת עד שראשם היה מסתחרר עליהם והיו נופלים, את השוכבים היה לנדגרבר מכה באכזריות, לא תמיד נסתיים העניין רק במכות או מלקות בלבד, יום אחד, כאשר הביאו הנערים ארגוני אדמה לחממה, שבר אחד מהם זגוגית כשעה ששפך את האדמה לחממת־פריחים, לנדגרבר, שנוכח במקום, התנפל על הנער בצעקות שזו חבלה, והתחיל מכה בראשו, הוא לא הרפה ממנה, עד שהנער נפל במקום — מת.²⁵

מצבם של הנערים החסיר הלך, המבוגרים שעברו איתם את הצלסלאגר, וראו עצמם כעין אחראים לגורלם. היו מודאגים ביותר, והתחילו לחפש דרכים כדי לעזור להם. אפשרויות רבות לא היו בידיהם. הם יכלו לבקש, לשרל, לחפש אנשים שיש בידם לסייע, ולעזור רחמיהם על ילדים ונערים אלו שיצאו חיים מסכנה אהלים, ודווקא כאן, במחנה הגדול, אורב להם המוות. הם פנו לזקני הבלוקים ל"קאפוט", למנהלי העבודה, ביקשו לצרף את הנערים ל"קומנדוס", בה העבודה קלה יותר, למסור להם תפקידי רצים, מגישי מים ועוד. למספר נערים נמצאה ההצלה ב"באוויקומנדו" (קבוצת בניין) (1. אשר הקאפו שלת היה רוברט סיברט (Stewart)). האיש היה ידוע במחנה כרלו בעוז רוחו והתנהגותו המופתית. הוא — חבר פרלמנט לשעבר, וקומניסט — מעורר היה כבוד אפילו בין אנשי ה"ס.ס. הוא קיבל את הנערים היהודים מפולין ל"קומנדו" שלו והתחיל ללמדם עבודות בניין. הם נעשו פעילים מקצועיים ובמשך הזמן היה בעבודה זו כדי להציל את חייהם.²⁸

מספר ילדים ונערים, צורפו לבלוק של אריך איסלר, שגילה יחס מיוחד כלפיהם, ולא פעם הגן עליהם בפני ה"ס.ס. כאשר היינו צריכים לצאת לעבודות קשות. היה אוטר לגו (לילדים) להסתתר מתחת למיטות באולם השינה, וכשבאו לשאול או לחפש, היה אוטר להם שאין כאן אף אחד, והם היו מאמינים לו. הוא סיכן את חייו בכך, אך חזר על הדבר פעמים הרבה.²⁹

בבלוק זה נהגו הילדים גם מתוספת מזון, דבר שסייע אף הוא לא במעט לשיפור מצבם הפיזי.

יום את התוספות — אליהו גרינבוים, איסלר אישר את הרעיון ותמך בו. החלוקה הצודקת של האוכל, ובמיוחד של הלחם, נחשבה לאחד תהישגים הגדולים של המחנות בבוכנוולד. הדבר הרשג הן ע"י הסברה והן ע"י דוגמא אישית של זקני הבלוקים.³⁰ והן ע"י איומים בעונשים חמורים (שהיו גם מבצעים) בעד גניבה של לחם מהאסירים. הרגישות אפוא, כלפי צורת חלוקת האוכל, בחישה הטריק שתוכנו יתחלק שווה. חלוקת כיכר הלחם לחלקים שווים וסדורים, היתה רבה, והכל התנהל תחת עיניהן המבקרות, המשגיחות של מאות אסירים רעבים, גרינבוים ידע כל זאת, אך קרה לא פעם, שלאחר החלוקה, שהיתה מרודה ושקולה — נשאר עוד משהו בתחתית הרוח, נשאר עוד איזה פירור, בדרך כלל היו מחלקים זאת שוב בצורת תוספת בין האסירים, גרינבוים הציע לאיסלר, להעניק תוספות אלו לילדים (היו בבלוק זה ילדים בני 10) ולנערים, היו טושיבים אותם, סאו, ע"י שולחן נפרד ולפי התור הקבוע, מחלקים ביניהם את שיירי האוכל. נהג זה נשתרש במשך הזמן בבלוק 29, נתקבל גם בבלוקים אחרים, בהם היו נערים וילדים, והפך להסדר קבוע.

אף ללבוש ונעליים למען הילדים נמצא דואג, על ישראל פרנקל,³¹ אשר נתמנה לספר הבלוק, והיה משום כך משחרר מעבודות חוץ, ושהה במשך היום בתוך הבלוק, הוטל לתפור כפפות ונעליים מקרעי שמיכות, למען העוברים ב"Fährkolone". פרנקל ניצל הזדמנות זו, והיה מתקין גם "נעליים" לילדים ולנערים, את קרעי השמיכות למטרה זו, קיבל מנגר אוסטרי בשם הנס מאיר, אשר עבד בסחסן הבגדים (Bekleidungskammer).

מקר נוסף ושונה של עזרה וסיוע, נתגלה בדטותם של ה" Bibelforscher" קבוצת אסירים זו רשפה דף מזהיר בתולדות המתנה, בהתנדויותה לשלטון ה"ס.ס. באי כניעתה לכל צו שנגד את מצפונם והשקפתם ובעיקר חודות לעזרה שהיו מגישים לאסירים החולים, הרעבים, החלשים ביותר, וכיוון שלאילו האחרונים, היו שייכים בעיקר היהודים, ובמיוחד

הנערים שבתוכם, היתה צורה זו מוענקת כראש וראשונה להם. "ערב ערב, היינו נפגשים איתם מחוץ לבלוקים. לכל אחד מאתנו, ילדי פולין, היה קשר אישי עם אחד מהם. הם היו מביאים לנו לחם וגם מרק, שהיו משאירים כל יום בשבילנו, בכלים מיוחדים. הם ניסו בהודמנות זו לשוחח איתנו וגם לשכנע אותנו לרעיונותיהם. אבל אף פעם לא שימש הדבר תנאי להגשת הצורה."⁴¹

הראגה לשלומם הפיזי, והעזרה המוגשת ע"י אנשים רבים ושונים כל כך, המביצו חותמם גם על מצבם הנפשי של הנערים, הם הכירו את טעמה של וידדות-אמת, וידעו לשמור עליה. הם נוכחו לדעת מה ערכה וכוחה של צורה חדית ולמדו להגשימה בחיי יום-יום. הגשמה זו התבטאה באותה "חלוקה" שהיו מחלקים ביניהם את פרוסת הלחם וקצת המזק שקיבלו מחוץ לגורמה, את ה"הכלי" המוצט כלי-כך, המספיק בקרשי להשביע אחד. היה בכוחם לא לאכול לבד ובסתור, אלא להביא לחבר, להתחלק עם אחרים, לאכול יחד ולהישאר רעבים יחד — כאילו לא היה קיים המחנה, כאילו הרעב התמדי שמצץ את גופם ונפשם ללא הרף, ולעולם אי-אפשר היה להשביעו, איבר את שליטתו עליהם.

ובמחנה התרחשו בינתיים דברים איומים, העבודה במחצבות האבן המשיכה להוות סיוט, ויום יום נפלו בה קרבנות חדשים, ידם של הפרשעים הפליליים בפרק זמן זה. היתה שוב על העליונה, והדבר הורגש היטב במחנה, הסחתרת, ואלו שעמדו בראשה, היו בסכנה תמידית, ומאבק אכזרי התנהל בין שני הכוחות, רודי ארנדט, וכן הבלוק היהודי מס' 22, גורה ע"י המשמר במחצבה. קרבן נוסף של המאבק היה סקס וולקן, שנרצח באותו אוסן. זמן קצר לאחר מכן,

החל מסוף שנת 1941 ואילך, החלו מגיעים משלוחים של שבויים סובייטיים מתותות, מסקדת המחנה המציאת בשבילים שיטת-רצח מיוחדת, מחושבת ומתוכננת, בעוד השבויים מגיעים למחנה והם סבורים שיעמדו להם זכויותיהם המקובלות, לפי האמנות הבינלאומיות. נתקבלו באוהרות הסוסים המתקנות במיוחד למטרה זו, ושם נרצחו, בשביל הנותרים הוקם מחנה מיוחד שצריך היה להוכיח לעולם, ובעיקר ל-"צלב-האדום" שאמנם נמצא בכוונולד מחנה שבויים מתוקן.⁴²

בדצמבר 1941, הוקמה התחנה לניסויי מחלה הסיפוס (Fleckfieber-Versuchs-Station) בה היו מבצעים רופאי ה"ס.ס., את ניסוייהם הנמשצים על אנשים צעירים ובריאים, ובעיקר על נערים, הסלקציות נמשכו,

יום אחד, התפשטה שמרעה שעומדים להעביר אנשים למחנה אחר, הנמצא תחת פיקוחו של "הצלב האדום", מחנה, בו האסירים קוראים ספרים ועיתונים, ומחכים בשלוחה לגמר המלחמה. אסירים רבים התנדבו לצאת עם המשלוח הזה, אליו צורף ה"Jawaliden"-Kommando, המועמדים למשלוח הועמדו בשורה, ערומים ביום כפור, אנשים מרעבים ומרודללים, כרעו תחתיהם, קלגסי ה"ס.ס. היו עוברים בין השורות, סוקרים ומצביעים — מי לימין ומי לשמאל, התשושים וחחלשים, כהגו למשלוח, אך גם אז האמינו שאמנם שולחים אותם למחנה ה-"צלב-האדום", "כאשר הגיע תורי, רציתי שיכוננו אותי למשלוח, הרי שמעתי ששם קל כל כך, שלא עובדים קשה, והאמנתי לזאת, כמו האחרים, לא חיכיתי אפילו עד שיכוננוני, רצתי בעצמי."⁴³

כעבור כמה שבועות, התברר שאלו שזווצאו מהמחנה, הובאו ליצר הסמוך ושם נורה.

בבוקר ליום ה־17 באוקטובר 1942, כאשר כל האסירים הועמדו למיפקד הרגיל, שלפני היציאה לעבודה, נצטוו היהודים לא לצאת לעבודה עם כולם, כי אם להישאר על המגרש, האסירים הלא־יהודיים עזבו את המקום ואילו היהודים נשארו על עמדם. ה"רפורט־פירר" התחיל לקרוא מספרים, לפי רשימה שבידו, אלו היו מספריהם של בעלי מקצוע, בעיקר בנאים, את אלו הפרידו מהשאר וכאשר נבעלה הרשימה, ואיתה הסלקציה, נצטוו ללכת לעבודותיהם. הגותרים, והם הרוב הגדול, רוכזו בבלוק אחד ומשם הוצאו לרכבת, וזו הרבילה אותם לאושוויץ.

היהודים שנותרו בבוכנוואלד, והם כ־200 במספר, רוכזו בבלוק אחד, הוא הבלוק 22 שבראשו הועמד אמיל קרליבך, תושבי הבלוק היו רובם בעלי מקצועות, וביניהם נמצאה גם כמהצית מקצועות הנערים שהודות לעבודתם ב"בארקומנדר" והכשרתם, ניצלו מהטרנספורט. כעת היו כולם יהודים "פרודוקטיביים" ואסירים בעלי ותק, באותו זמן נתהדקו חקשרים בינם לבין המחתרת ואחדים מהם אף צורפו אליה באופן רשמי. לא עבר זמן רב, והחלו שוב להגיע יהודים למחנה — טרנספורטים" מסוליק, צ'כיה, הולנד, בין האחרונים, נמצאה גם קבוצת צעירים שהביאה עמה כלי נגינה ובכניסתם למחנה — ניגנו, עד לרגע זה לא ידעו לאן ולשם מה הובאו, הגרמנים צילמו את המנגנים, לרוב הנכנסים, שימשה בבוכנוואלד — מהנה מעבר, כאן היו מסייגים אותם ולאחר מכן מעבירים אותם למחנות הסמוכים, הקשורים אדמיניסטרטיבית למחנה הגדול והמרכזי, הקשרים היו הרוקים למדי, בבוכנוואלד היו לרוב נקבעים ה"קאפוס" ושאר האחראים שהיו יוצאים עם המשלוחים, ה"ס.ס. היתה בוחרת לתפקידים הנ"ל — פושעים פוליטיים, מן האסירים הוותיקים המוכרים להם היטב, המחתרת, לעומת זאת, ניסתה לצרף אל היוצאים את אנשית היא, ולהתגבר בדרכים שונות על אותם פושעים.

בדרך כלל היה ידוע בבוכנוואלד על הגעשה באותם המחנות הסמוכים, מפעם לפעם, היו מגיעים אסירים בשליחויות שונות, יום אחד הגיע משליבאן (הסמוך לבוכנוואלד) יהודי פצוע בראשו, בשם פיייר ברג, הלה סיפר לאלהו גרינבוים על יחסם של ה"קאפוס" בשליבאן כלפי היהודים, על עינויים וסכנת המוות הנשקפת להם שם. גרינבוים החליט להתחיל בפעולה, כדי להחזיר את ה"קאפוס" הנ"ל משליבאן, הוא ידע שהדבר ניתן לביצוע בתנאי שאנשי ה"ראויר" יסכימו לסייע בידו, בידהם היו כרטיסי בריאות של ה"קאפוס", והם אף היו רשאים להזמין לבדיקות רפואיות בשעת הצורך, פריץ — אותו איש ב"ראויר", שקיים עמו קשר מוטן, הבטיח לעזור — אך תנאי אחד היה בידו — ה"קאפוס" חייבים להגיע חיים לידיה, ואמנם, יום אחד נודע שהגיעו שני חולים משליבאן, בלוויית שני קאפוס, ושהאחרונים נמצאים במחנה הקטן, בבלוק של הפולנים. גרינבוים ונוסטב שילר, הגיעו בחצות אל המקום, זקן הבלוק הפולני הצביע היכן נמצאים ה"חדשים", ובהיותו בטח שאלה המחפשים אותם, באו מטעם המחתרת, לא חקר ולא שאל, ומיד עזב את הבלוק.

נוסטב שילר, בחור צעיר חסון, ניגש אל הדרגשים, ובחשכה ששררה מסביב, שאל היכן שוכב הקאפו שהגיע היום, בשמעו את התשובה "Hier" (כאן) ניגש, הפס את האיש והטילו בכוח מלמעלה, בחטעומו בקול רם: "כמה יהודים עינית שם למוות, אמור לחבריך שמוטב להם לא להראות עצמם יותר בבוכנוואלד". לאחר זאת, עזבו הוא וגרינבוים

את הבלוק. הקאפו. פצוץ חסר הכרה. הועבר ל"ראויר" ומשם נמסר למטרגים עליו שהוא זקוק לטיפול רפואי ממושך ולכן אינו יכול לחזור לשליבאן. במקומו נשלח איש אחר. הלן לא התעלל כבר יותר ביהודים."

פעולה זו, כמו אחרות, יזמו וביצעו יהודים שהשתייכו אל המחתרת הכללית. אולם הצדים רואים במבצעים אלו, חלק מפעולה יהודית עצמאית. מתוך כך שהיא לא רק שנעשתה ע"י יהודים, אלא בעיקר למענם. ואם כי אין פעילות זו עומדת בניגוד לעמדת המחתרת הכללית, הרי במקרה זה לא היא היתה היוזמת ולא היא אשר נתנה את ההוראות לביצוע. אמנם, אם אפילו נקבל דעה זו, המוכעת בעדויות, גם אז עלינו לראות את הפעילות היהודית על רקע הפעילות המחתרית הכללית. רק הודות לעצם קיומה של מחתרת מאורגנת חזקה, בעלת משקל מכריע במתנה, המטילה משפעת ופחד גם על האסירים שמתוך לאירגון, אשר לא העזו להלשין אפילו על יהודים בהיותם משוכנעים שהם פרעלים מטעם המחתרת, יכול היה קומץ אנשים בעלי הכרה לאומית, לפעול למען יהודים. אכן, מצד אחד, נתאפשר הדבר הודות לשלטון המחתרת, ומאידך הוא עמד בסתירה לקווי פעולתה, בגלל היותה בראש וראשונה, מחתרת קומוניסטית.

בסוף שנת 1942, כאשר הורחבה המחתרת והוקמו שורות האירגונים, לפי עקרון לאומי-טריטוריאלי, לא קם אירגון יהודי ואף לא הוקם כזה עד לסוף המלחמה. הקבוצה שהשתייכו אליה, היתה מכונה "הקבוצה הפולנית". רוב חבריה, אם לא כולם היו יהודים. (לא היו בזמן הזה פולנים רבים בבוכנחולר, אך בעיני המחתרת לא היתה לכך כל חשיבות). רוב הקבוצות ה"פולניות" היו מרכבות מיהודים, כמו שיהודי צ'כיה השתייכו לקבוצות ה"צ'כיות", אנתנו היהודים, שמחננו שניתן לנו לפעול אפילו תחת הכסות של הפולנים."

בלא להתחשב איפוא, מה היה מספרם של היהודים במחתרת, הם לא פעלו בתוכה כיהודים, ולא יכלו גם להופיע כחטיבה בעלת לאומיות יהודית, ומה שנובע מכך, לא יכלו גם לצפות שאותן הבעיות המיוחדות רק להם, ימצאו את ביטויים ופתרונם בתוך המסגרת של המחתרת, "הפולנית", "הצ'כית", או אפילו הכללית.

הגנה שוב עמדה על הפרק בעיית הילדים הנרצח, שהתחילו להגיע עם המשלוחים החדשים, ושוב, צעירים אלה, הנחשבים לאלמנט "בלתי יעיל", היו נתונים לסכנת מוות מיידית עם העברתם למחנות אחרים, ורק תקווה יחידה (אם אפילו קלושה) היתה להצלתם — הישארותם בבוכנחולר.

הכורח הזה לאמץ את כל הכוחות, לנצל את כל האפשרויות, כדי לשמור על נצרים אלה, שבדרך נס נשארו עוד בחיים היוו את הסיבה ואת המטרה כאחת, לפעילות יהודית ספציפית. החורגת מפעילות המחתרת הכללית, ומטרונית המוצהרות, והעומדות לא פעם בניגוד לה, דבר שהיה כרוך בקשיים וסכנות אין ספורים."

נושא הפעולה היה מצומצם למדי, הבודדים שנשארו מהקבוצה המאורגנת, לאחר המשלוח לאושוויץ, הם אליהו גרינבוים, יעקב ורבר, ברוך גולדברג, יעקב הנדלסמן, התחילו לחפש אנשים נוספים לעזרה ולהתחקות על הסדרים הנהוגים כלפי המשלוחים היוצאים והנכנסים, כדי ללמוד מה הן האפשרויות האמצעיות הניתנים לניצול למען מטרתם.

המצב הכללי בתוך המתנה, נראה היה בתקופה זו נוח יותר, פסק שלטונם של הפרשעים הפליליים, את סקוטם כזקני הבלוקים, קאפוס, ועד לתפקיד האחרון שבהורכיה הנהוגה.

תפסו אסירים פוליטיים, שלטונות ה"ס.ס. לרוב לא היו מתערכים בחייהם הפנימיים של האסירים. הם הסתפקו בהוצאת פקודות וצווים. הטילו את ביצועם על נציגי האסירים. אף הכנת המשלוחים התנהלה באותה דרך: "כאשר תבעו להכין משלוח של 1000 איש צריך היה לשלוח 1000 איש. ה"ס.ס. לא התענינה את מי שולחים. במשרד צריך היה להכין את הרשימה. אפשר היה לפעמים לדחות את המועד, לסחוב את הביצוע ככל שניתן. כאשר נמצא ברשימה אדם חשוב, והוא לא היה מוכרח להיות דווקא קומוניסט או סוציאלי-דמוקראט. היינו מצילים אותו ע"י הוצאתו מרשימת המשלוח. אך מובן מאליו שבמקומו חייב היה להישלח אדם אחר. כי מסמט ה"1000 היתה חייבת להתמלא. — לפעמים ניסו לרמות את הנרמנים ולשלוח 800 במקום 1000. בטענה שהסירים אנשים לעבודה בבוכנוולד..."⁵⁵

אותה שאלה טרביט ארורה, אם רשאי גוף כלשהו, ואפילו מתוך כוונת טהורות ונשגבות ומטרות צורקות, לתרוץ גורלם של אנשים, לחיים או למות, לבחור ב"יותר חשוב" מבין "פחות חשובים" תורגת הרחק מהתחום הצר שהגדרנו לעצמנו. אפשר היא תורגת גם מהמחקר ההיסטורי בכלל — אך בחיים, במציאות של השנים הללו, היא עמדה להכרעה יום יום, שעה שעה, ובבוכנוולד, היא היתה מתעוררת עם בואו של כל טרנספורט חדש של יהודים.

המתרת היתה כפי שנאמר לעיל, מעונינת להשאיר במקום, קומוניסטים ואנשים בעלי כושר צבאי.⁵⁶ היהודים ברובם, לא יכלו לעמוד בתביעות אלו, לא מבחינה פוליטית ולא כל שכן, מבחינה פיזית. הנער והילדים שבתוכם, על אחת כמה וכמה.

דווקא הישארותם של אותם צעירים בתוך הטרנספורטים, היתה המסוכנת ביותר, בהגיעם למחנה, בתוך המון רב של אנשים הדומים לשלדי אדם. קשה היה להבחין בין צעיר לזקן, חולה ובריא — אך לאחר המיון ו"סידור" המשלוחים מחדש, כדי להעבירם למחנה אחר — ההבחנה כבר היתה ברורה ובלתי ניתנת למערות.

בתחילת שנת 1943, כשכל משלוח הביא עמו מספר נערים בלבד, לא קשה היה במיוחד להסדיר את הישארותם במקום. גילם הצעיר עורר רחמים ורצון לעזור להם. הקבוצה היהודית ניצלה את כל ההיכריות, הקשרים והאפשרויות שעמדו לרשותה כדי לתרגם רגשי רחמים אלו לפעולת הצלה ממשית.

יש להניח שבשלבים התחלתיים אלו, לא נעשו הדברים בניגוד לרצונה והשקפתה של המתרת הכללית, אם אפילו לא היא אשר יזמה אותם. אך במשך הזמן, כאשר המשלוחים תכפו והלכו, ומספר הנערים והילדים שבתוכם, עבר את המאות, שאלת גורלם ועתידם הוצבה בכל הרישותה.

הקבוצה היהודית שראתה עצמה אחראית לנוער זה, התחילה לעורר את הבעיות בפני חברי המתרת והעומדים בראשה, מתוך ידיעה שרק בכוחם לעזור, ובהכרעתם תלוי הכל. אך המתרת התחמקה מלתת תשובה ברורה. בין הבריה היו דעות שונות ואף מנוגדות. היו שטענו שאסור בכלל לרכז ילדים ונערים בבוכנוולד. היו שהדגישו שחשוב יותר לשמור על כוח לוחם ואם יש אפשרות להשאיר מישהו במחנה, חייב להיות קנה-מידה אחד שיקבע והוא — חיוניותו של האדם וכשרו בביצוע המשימות שיעמדו בפני המתרת בעתיד.⁵⁷ האם היתה זו השקפה רשמית של התנהגה או של חוגים מסוימים בתוך המתרת, או שהיתה זו ההשקפה האמיתית וה"מציאות" שהביאה עמה במשך שנה אחת, מאות של נערים

הנידונים לכליה. היתה חזקה מהתיאוריה והפכתה על פניה. או אולי אף „התיאוריה“ השתנתה במשך הזמן — על כל אלה קשה לתת תשובה חד־משמעית.

בעדויות שלפנינו, בולטת העובדה שהצלת הנערים והילדים, היתה פעולה יהודית מובהקת.¹⁰ התבצעה אמנם בידיעת המחתרת, אך לא לפי תהליטותיה, ולפעמים גם צמדה בסתירה ובניגוד לקוו, שזו נקטה בענין זה.

ואם למרות זאת, יכלה אותה קבוצה „שלא רצתה ולא יכלה להשלימי“, לגייס עזרה, לפעול ואף להגיע להישגים, יש לזקוף כל אלה ליוזמתם אשר גילו בקשירת קשרים מסועפים עם אנשים בני לאומים שונים והשקפות שונות, יש לציין בין אלה במיוחד את ה„ביבל“ מרשרד והאיש — אריך קראצ'מר, השייך אליהם ועשייתו הברוכה והעיקבית למען הנוער היהודי של רוברט סיברט.

למצוא שיכון מתאים ליותר מ־200 נערים (שנת 1943), וביניהם ילדים מתחת לגיל 10, היתה קושי גדול, אך אפשר היה להתגבר ע"י חלוקתם ופיזורם של הצעירים בין מספר בלוקים קיימים.

במרוצת הזמן, עם גבור המשלוחים, שהתחילו להגיע בשנת 1944, ובתוכם מאות נערים, לא הספיקו הפתרונות ההלקיים שהיו נהוגים עד כה, ונמצא בלוק שלם שבו התחילו לרכז את הנוער. הבלוק שמספרו היה 66, נמצא ב„מחנה הקטן“, והיו לכך יתרונות בולטים. מחנה זה שימש בדרך כלל, מקום בידוד והסגר לאסירים החדשים, וכאן גם נחקיים מיונם, הביקורים של ה"ס.ס. לא היו תכופים כאן ביותר, פחדם מפני מחלות מדבקות וזהירותם, והשטח לבוא למקום בו עלולה היתה לארוב להם סכנה כזו, ידועים היו לכל, והיו מנצלים ידיעה זו לצתים קרובות כדי להפיץ שמועות שהמחנה אמנם נגוע במחלות, מכיוון שהיה זה רק מתנה־מעבר, והאנשים היו בלאו הכי מיועדים למקום אחר, לא גרם הדבר לבידוק ול„טיפולים“ הידועים (לא כן, לו היה קורה הדבר במחנה הגדול), והי שלטונות היו מסתפקים לרוב, בקבלת תוצאות המיפקדים.

בידינו עדות כתובה של יתוש ביכלר,¹¹ אחד הנערים שהיה בין הראשונים שהוכנסו לבלוק זה, לאחר שבחחילה צורף לבלוק 57 במחנה הקטן... „אחר ימים מספר, נשלחו הרבה אסירים מהבלוק (המחנה לבלוק 57) למחנות שונים. באותו זמן, הגיעו אלינו כמה אסירים יהודיים ותיקים (ראינו זאת לפי המספר שעל בגדם), והיששו בינינו ילדים עד לגיל 16. התכנסנו כולנו, היינו כ־25 במספר (בין מאות אסירים מבוגרים), חם הסביר לנו שרצונם להעביר אותנו לבלוק אחר, כי התנאים כאן קשים, וגם שולחים מכאן אנשים למחנות אחרים. הם אמרו לנו שברצונם לייסד בלוק מיוחד בשביל ילדים, כפי שכבר היה קיים במחנה הגדול, וביקשו מאיתנו את מספרינו האישיים, למען שיוכלו לסדר את העברה.“

...פחות ממחצית הילדים, מסרו את מספרם והסכימו לעבור לבלוק הילדים. היתר חיששו שזו מלכודת, ומתכוונים להעבירנו לשם ניסויים רפואיים, או למקום דומה אחר, שפירושו — מוות (היה ידוע שבכוכנוואלד, כמו באושוויץ, עורכים רופאים נאציים, ניסויים על תאסירים), לא עזרו שום הסברים של התברים, אלו לא הסכימו לעבור, ורק 12 עברו לבלוק הילדים, (כפי שידוע לי עכשיו, מאלו שנשארו בבלוק 57, לא נותר בחיים אף אחד).

אנו — ה'12. הועברנו לבלוק 66 שהיה צדין מאוכלס ע"י אסירים מבוגרים, יהודים ושאינם יהודים, והיינו קבוצת הילדים הראשונה שהגיעה לבלוק זה.¹¹

...אחר ימים מספר, הועברו כל האסירים המבוגרים מהבלוק, ובמקומם הגיעו ילדים, אותם אספו החברים מסקומות שונים בבוכנוואלד. לא עבר זמן רב, והבלוק נתמלא מאוד, וכבר היו שישנו על הרצפה ועל השולחנות.¹²

...המטונה על בלוק הילדים (זקן הבלוק) היה אסיר פוליטי צ'כי. בשם פרנטישק קלינה, הרוח החיה ועושה הכל בבלוק הילדים, היה ממלא מקומו — גוסטב שילר.¹³ — אסיר יהודי מן הוותיקים, ובעל עמדה במחנה. גם אחרים, אחראים על האגפים בבלוק, עזרו לנו הרבה. במיוחד, אני זוכר את אליהו גרינברג אחד היוזמים של בלוק הילדים. הוא ביקר יום ביום בבלוק 66, ועזר לנו בכל. הכרנו אותו היטב. למרות שלא היה תושב הבלוק שלנו.¹⁴

הישראלותם של הילדים במקום שיכונם, עצם קיומו של הבלוק 66, היוו הישג מכריע. בעל משמעות נורלית בחייהם ועתידם של מאות נערים אלה. אך בתנאי המחנה, לא היה קיים שום קבע. לא היתה קיימת שום עובדה מוגמרת. עצם היותם של נערים וילדים במקום זה, היה מעורר בעיות התובעות את פתרונון מדי יום ביומו. סכנות אשר לא תמיד אפשר היה למנען. כל צעד בלתי מחושב עד הסוף, כל שגיאה, או חוסר זהירות, מזרים — חייו של ילד או נער.

הם היו במחנה עבודה שפירושו היה — אסיר שאינו עובד, או אינו מסוגל לעבודה, אין לו זכות לחיות. הגנה כאן, היו לא רק נערים, אלא גם ילדים ממש — ילדים מתחת לגיל 12, ובניהם אף בני 7. ואלה, לא רק שחוסר כושרם לעבודה היה בלתי נסבל, עצם קיומם במחנה (ז"א — חייהם) נגד את החוק הנאצי.

בשביל הנערים, אפשר היה, הודות למאמצים מרובים ובעזרתם ושיתוף פעולתם של האסירים העובדים ב"ראויר", לקבל מפעם לפעם, פתקאות המאשרות שהם לאתר מחלה ויש להם רשות להימצא במשך 3 ימים בבלוק ללא עבודה. בעלי הפתקאות היו חייבים להיזהר שלא יגלה אותם ד"ר אייזלר. המפורסם, מידיו לא היו יוצאים חיים. הנערים היו רשומים במסדר ובדומה למבוגרים. נשאו את מספרם על תחזה, וזה עשה אותם ליגליים, ותן להם גם את האפשרות לא לעבוד באופן ליגלי.¹⁵

למען הילדים הקטנים, לא קל היה להנהיג הסדר כזה. לקיומם במחנה לא היה שום אישור רשמי ולא "כיסוי" כלשהו. לא בפלוגות העבודה, לא ב"ראויר" ואף לא בכרטיסיות המשרדים, איש מאלו לא היה מוכן לקבל על עצמו אחריות עליהם, ולכן היו נאלצים "לחיות במחתרת". הם פוזרו בין 2 בלוקים — 66 ו-23. ובשעת הסכנה, היו מעבירים אותם ממקום אחד למישהו.

על הקטנים, כמו על ה"נורליים", חל מאוד ההסדר שהושג הודות למאמציהם של המטונים על בלוק 66. שלפיו לא היו חייבים לעמוד פעמיים ביום בחוק, למפקדי הספירת, האסל נחקיים בתוך הצריף, עובדה שתרמה הרבה לשיפור מצבם הפיזי, כי עמידה ממושכת בחוק, בחורף הקשה של השנים 45'44, כשאנשים היו מתים בקור, היתה בוודאי קוטלת גם בהם.¹⁶

בחורף קשה זה, הורגש גם בכל החומרה המחסור בהלכשה. בנדים מתאימים לילדים לא נמצאו בכלל ואם היה קיים אפילו מלאי כלשהו, חילקו אותו בין האסירים המבוגרים. (בתקופה זו לא לבשו כבר האסירים רק את "בגדי הפסים", אלא התחלכו גם ב"מדרי" חיילי

מאמצות כיבוש שונות). קבוצת היהודים ניסתה בדרכים שונות להשיג אי־אלה חלקי לבוש למען הילדים, אך התוצאות היו זעומות ולא היה להם כל בגד להחלפה, תדאגה והחינוך. כווננו עתה בעיקר לשמירה על הנקיון והקפדה על היגיינה אישית.

אם לשם השגת לבוש, קשה היה להיעזר באחרים, כי חסרונו היה מורגש בכל, הרי המזון והשגתו בשביל מאות נערים מורעבים וחלופים, הפך לסיבצע מאורגן ומתוכנן היטב. בו השתתפו עשרות רבות של אסירים שתרמו להצלחתו. שונים ומגוונים היו מקורות הכזון הזה. המפתיע ביותר הואפיני ביותר, אם כי בעל חשיבות סמלית בלבד, היו חבילות הסזון ס. הצלב־האדום⁶⁰. זכרון חבילות אלה, נשאר חרוט עמוק בלבם של אסירי בוכנוואלד, ולאילו מהם שהגיעו לשם לאחר שורה של מחנות אחרים. נראה היה דבר זה, כאילו התרחש מעבר למציאות הקיימת.⁶¹ החבילות היו מגיעות לבוכנוואלד כמעט בקביעות, ואנשי ה.ס.ס. היו מחלקים אותן בין הבלוקים של האסירים, שהיו רשאים לקבלן, לאלו האחרונים, היו שייכים הגרמנים, האוסטרים, הצ'כים, הצרפתים וההולנדים. איסור קבלת החבילות הל על סובייטים, צוענים, תחילה אף על פולנים — ומאליו מוכן, שהללו, אסורות היו על היהודים. בתוך הבלוקים היתה החלוקה בידי התנהלה הפנימית, המורכבת לרוב מחברי המחתרת, והם היו מפרישים מספר חבילות (בערך — 5 לחודש) בשביל הבלוק היהודי, ומסורים אותן לזקן הבלוק, לשם חלוקה בין חברי המחתרת השייכים לבלוק. לפי החלטה פנימית, הקיפה החלוקה כבלוק היהודי, אנשים רבים יותר, ולא רק חברי מחתרת.⁶² חבילות כאלה הגיעו גם מספר פעמים לבלוק 66.⁶³ נוסף לכך, שימשו בעקיסין החבילות הנ"ל, שהיו מגיעות בצורה סדירה, אתה לחודש, לאסירים רבים, מקור מזון נוסף עבור הנערים והילדים. ביטוי ב' רה', בהם היו ארוחות הצהריים דלות ביותר (מרק מסלק בהמות), לא היו האסירים, שקיבלו חבילות, מחוץ, או שעבדו במקומות בהם היה אוכל אחר, טוענים מחתבשיל הזה, והוא היה נאסף ומובא לבלוק הילדים גם שיירי־לחם היו אוספים. בבלוקים של ההולנדים, צ'כים, גרמנים ואחרים, הוכנסו סלים ליד השולחנות, אליהם היו משליכים לפעמים שיירי לחם. הרוב לא ידע עבור מי נרעדו סלים אלה. הקבוצה היהודית הגיעה גם להסדר כמעט קבוע עם הקאפו של המטבח, בשם אריך, שהיה איש המחתרת, והוא קיבל על עצמו לשלח תוספת אוכל לילדים, על חשבון אותם הבלוקים שהיו פחות זקוקים לכך. החלוקה במטבח נעשתה ע"פ רשימה שהגיש אריך. הכרעתו היתה אישית ולא נבעה מהחלטות או הוראות המחתרת.

אפילו מאותו בלוק מקולל, בו נערכו „הניסויים הרפואיים“, זכו הנערים לתוספת אוכל, המחתרת הכללית הכניסה לשם שני יהודים, סנדלר ותפר, כדי שיעסקו במקצועם ויתקינו נעליים לאסירים, דבר שהיה אסור. השניים⁶⁴ שישבו בבלוק המבודד הזה, ועבדו בלי ידיעת ה.ס.ס., היו אוספים את מנות האוכל, שהחולים, רובם קודחים עם חום גבוה, לאחר ה„זריקות“ ה„טיפולים“, לא היו מסוגלים לבלוע, ומעבירים אותן לאליהו גרינבוים, לשם חלוקה בין הילדים.

כתוצאה מכל הפעולות הנ"ל, היומיות ע"י מעטים, אך מבוצעות ע"י רבים וטובים, יכלו הילדים הנערים היהודיים להתקיים.

*

באוגוסט 1944, הובאו לבוכנוואלד קרוב ל־2000 יהודים מפולין, מהמחנה סקארדיסקר קאמינגה⁶⁵ בין הבאים היו אף נערים וילדים.⁶⁶ האנשים הגיעו במצב ירוד מאוד מבחינת

פיסית ונפשית. קדמו לבואם המישה ימי נסיעה בקרונות דהזסים וסגורים, ללא אוכל ומים. הנשים והבנות, שנמצאו באותה רכבה, בקרונות נפרדים, הורדו ממנה באחת מתחנות גרמניה.

הפגישה הראשונה עם המחנה, עם האסירים, השאירה עליהם רושם בל ימחה. עוד לפני הכניסה למחנה, בשער, יכלו להבחין בשוני ולקלוט את דברי אסירים פולנים ותיקים.⁶⁶ הראשונים בהם נתקלו, והבינו את לשונם, מעבר לשער, קיבלו את פניהם אסירים פוליטיים. לא היו מכות ולא איומים, ולא נראו אנשי ס.ס. הבאים מסקארדיסקו, היו מופתעים ובדריכות ציפו לבאות.

המיפגש עם קבוצת האסירים הפוליטיים, מיד עם הגיעם למחנה, לא היה מקרי כלל. מקובל היה על ההנהלה הפנימית של המחנה, לשגר אנשים, בעיקר אנשי מתחרת, אל כל משלוח חדש, לקבלו, לטפל בו ואף לעמוד על סיבו, כלומר, למצוא בו את האלמנטים החיוביים, ובעיקר, לגלות את משתפי הפעולה עם הנאצים, או כאלה שגרמו למותם של אסירים במחנות מהם באו.

לפי הנוסח המקובל, האנשים, עליהם הוטלו תפקידים אלה, היו בעלי לאומיות זהה עם האסירים שזה עתה באו. גם במקרה זה, הוטל הטיפול במשלוח מסקארדיסקו, על קבוצת יהודים ספולין.⁶⁷ חברי המתחרת, אך שלא כנהוג, נתמנה כאחראי עליהם — פולני בשם יוזק, היהודים ראו במינוי זה ביטוי לחוסר אסון כלפיהם, מצד המתחרת, אשר נבע לפי דעתם מהחשד או אפילו הידיעה שהם עוסקים גם „במתחרת לאומית“, נוסף לפעילות במתחרת הכללית.

הפגישה בין ה„חדשים“ והוותיקים, היתה רוויית סתה, ובאחת העדריות, מצאנו את התיאור הבא „קודח בתום גבוה, מדוכא עד עפר על מות אחי, ומחוסר כל אמונה — הגעתי לבוכנוולד, והנה רוח אחרת מסביב, אווירה שנשתכחה מונח, יהודים מתרוצצים בקירבת ה„משלוח“ ומעודדים, על המגרש הגדול לפני המרחץ, משמיעים בחורים הוראות תקיפות איך לנהוג: „יהודים, שבו בשקט, אנו כבר מביאים מים והם יגיעו לכל אחד...“ ואח"כ: „אם יש ביניכם מישהו שהיה במחנות קודמים— משתף פעולה, נוגש או איש קאפה, תגלו אותו, אל תפחדו...“ המים ששתינו, המקלחת, תבגדים הנקיים, בפעם הראשונה מאז מכנסתי למחנה ריכוז עשו את שלהם והתאוושנו.“⁶⁸

להרגשת עידוד זה, הוסיפה בוודאי גם לא במעט החלוקה הצודקת של האוכל, והתר ספות בצורת פרוסת לחם, שהוענקו לילדים ולנערים.

אך מלבד כל אלה, התרחש כאן עוד משהו: עודם עומדים על המגרש, גבונים וחרדים כולם, תרחים על המתרחש, נתקל לפתע גרינבריים באחד מן החדשים והוא שונה בתצויותו מאחרים, ויוצא דופן במדים ובמנפי הקצינים שלרגליו. נדהם למראה ציניו, ניסה גרינבריים להבין מה פשר ההידור הזה? הוא שאל וחקר, אך לא השיבו לו, והאיש שנשאל, השיב בחוצפה: „מי אתה שתשאל שאלות?“ אך כבר מהצד לוחש לו מישהו: „זהו דניאק, על מצפנו — חייהם של מאות יהודים, גרינבריים לא שאל יותר, פקד על הבחור לחלוץ את מנפיו, חלה סירב וגרינבריים סטר לו על פניו, תדהמה אחזה בעומדים מסביב, דניאק, מלאך המוות מסקארדיסקו, שכולם רעדו מפניו — הוכת, ומיד נשמעו קולות: „זה מניע לך...“

אך רק למחרת, כאשר באי סקארזייסקו נמצאו כבר באוהל שהוקצה להם. התרחשו בו מאורעות בלתי רגילים: "קורה כאן משהו שעובר את השגותינו, שמטלא אותנו שמחת וגאווה, שיש בו מן הטעם המתוק של הנקמה הסיפוק, ומן הריח הטוב של החושש, — מתקיימת סלקציה הסלקציה הפנימית של חלאת המין האנושי, של השוטרים המלשינים המוסרים, של כל גדולי סקארזייסקו... הם מנסים להסביר, לקרוא לעדים, מתחננים לרחמים, קריאות זעם שיתקו אותם. אחדים הסתתרו, אחוזי פחד, התמון התגפל עליהם. אחדים הצליחו להימלט מן האוהל, ואחרים נפלו תחת המכות של המון נסער, כואב ונוקם שניים הומתו במקום. הם הוכו בנעלי העץ של האסירים."¹⁰ אלה היו פעולות נקמה ראשונות וספונטניות. הבאות, היו מתוכננות ע"י המהתרת ובוצעו בשקט.¹¹ אמצעים רבים היו בידו המהתרת לסלק אנשים מסוג זה, אך ברוב המקרים קדם לחיסולם — משפט ופסקדין. בתידון בבוכנולד היו מוסד כמעט קבוע (רק הרכב השופטים היה משתנה) המופעל עם בואו של כל משלוח חדש למחנה. לא רק עברם של הפושעים ומעשיהם השפלים שעמדו לדיון, קבעו את מהירות הפעולה והתחלטות של השופטים. היה קיים חשש סביר שאתם משתפי הפעולה, עלולים היו גם בבוכנולד להמשיך במעשיהם ולסכן ע"י כך חיי אנשים רבים, את קיומה של המהתרת, ואם לא יספיקו לחסלם, הם ייצאו עם המשלוחים למחנות אחרים ושם יחזרו על פשעיהם. אך למרות כל זאת, למרות ההכרה שהכל יתנהל במהירות ובסדריות, השתדלו לשמור על כללים מסויימים, לפיהם נהגו, וכך למשל, קבעו שבמשפט ובחוצאת פסק הדין לפועל, ישתתפו אנשים בעלי אותו סוצא לאומי אליו שייך הנאשם.¹² לפני המשפט נחקרו הנאשמים שהגיעו במשלוח, ורק כאשר הם סיפרו והצביעו על האשמים, והיו אף מוכנים להעיד, נתקיים המשפט.¹³

אך קרה גם מקרה של התעלמות מרעה, מפשעיו של אדם, מעשה ברופא אחד, שהגיע למחנה, והבאים איתו, העירו שהוא אשם במותם של אנשים רבים, ולמרות זאת נדחת המשפט נבדו מיום ליום: "למרות שהיינו קשוחים מאוד, אני ושכמותי, לבתינו נתרככו, כי האיש הביא עמו שני ילדים קטנים... לא רצינו לייחם אותם."¹⁴ בזכות ילדיה, אישרא, נשאר אותו איש בחיים, על אף התביעה הבלתי פוסקת של הנזגת המהתרת לפעול גם במקרה זה לפי המקובל.

מהעריצות שבידינו לא הסתבר לנו, האם היו עוד מקרים בהם הכריעה הקבוצה היהודית על דעת עצמה תפלה על-ידי כך בניגוד להוראות המהתרת, אך מצאנו האשמה כבדה כלפיה, בקשר למשלוח מסקראזייסקו, המוענת שהמהתרת נקטה בקו שונה חמור יותר כלפי משתפו פעולה יהודיים מאשר כלפי אחרים. טענה זו, אשר מעלה אותה אליהו גרינבוים, אחד מחברי הקבוצה שהוטל עליה לטפל באותו משלוח, לא באה לערער על עצם הפעולה נגד הבוגדים והמלשינים סקרב היהודים, אך יש בה התנגדות לשיטה המיוחדת לרעה, והשונה מהמקובל, בה נקטה כאן המהתרת. המשלוח הזה, הביא עמו הרכה בעיות שתבעו פתרון דחוף — המהתרת דרשה להוציא מסוג ולהסל בראש וראשונה, את הנאשמים ששיתפו פעולה עם הארבי, עניתי שאיני מסוגל לעשות עבודה זו, רציתי שלא נהיה טובים או גרועים מכל יתר הלאומים במחנה, השיטה הנהוגה כלפי האחרים, תונהג גם במקרה זה, דרשתי שיהיה משפט ואם נמצא אותם חייבים, יהיה דינם כשל האחרים. בתגובה על תשובה זו, החליטה המהתרת להפסיק את פעילותו האקטיבית.¹⁵ היה זה עונש חמור לאיש מתרת ותיק כמותו, גרינבוים מעיד שהשיגו במעמד הורגש סיד במחנה, וחששותיו שהוא עלול גם להישלח מהמחנה באחד הטורנספורטים. היו

כנראה סבירים, על אף שנתבדו כעבור זמן. הוא אמנם לא נשלח מהמחנה ואף המשיך בפעילותו היהודית — אך התוראה לא בוטלה.

אפשר שדעותיו של גרינברג בנושא זה, דעות יחיד היו. לא מצאנו בעדויות אחרות ואף לא בעדותו הוא, שנתמך על ידי חבריו. אפשר כי השקפתם בענין הנידון היה זהה לזו של המחתרת, אך יכול היה גם להיות שהם לא העזו להתנגד לתוראותיה של המחתרת. דוקא בענין המור זה, שעלול היה להתשדים שהם מגינים על משתפי פעולה יהודיים.

היה רק ענין אחד, שלגביו נעלמו כל השיקולים והספקות. הוא — הצלת הנערים והילדים מהמשלוח הזה. כאן היה מוכן כל אחד מהמקבוצה לקבל על עצמו את האחריות האישית לכך שהוא פועל שלא לפי הוראות המחתרת. ובניגוד לשיקוליה ומדיניותה. הפעם, הידיעה ששהותם של אנשי סקארזיסקו במחנה היא ארעית, ושקיימת הסכנה שעם המשלוחים יוציאו גם את הנערים והילדים, אילצה אותם לפעול במחירות ובתלתליות, והעיקר — על דעת עצמם: „על הילדים שמרנו עד לרגע האחרון, עלי לציין שזה לא היה לפי רצונה של המחתרת. היו בתוכה חברים כה „אדוקים“ שטענו שחבר אחד הינו יותר חשוב מאשר 10 ילדים. חבר שהיה שייך למפלגה (הקומניסטית ר. ק.). אנו עשינו זאת על דעת עצמנו. המחתרת לא התנגדה באופן פעיל, ואף לא פעלה במיוחד כדי להוציא את הילדים מהמחנה, אך גם לא סייעה במאומה. היוזמה היתה שלנו והכל נעשה על אחריותנו. לו היה קורה משהו, היינו אנחנו — קבוצת היהודים הפולניים, שפעלנו במחתרת, נותנים על כך את הדין.”¹⁹

בתקופה זו — סוף שנת 1944, הורגשו כבר היטב התמורות בחזית. ההפצצות התכופות של בעלות הברית היו הורסות בתירההרושת בסביבת בוכנוואלד, והראדיו החשאי בישר על מפלות הגרמנים, המוני אסירים ממהנות המפונים במזרח, הלכו ורכבו, ולא פעם, היו במחנה כ־50,000 נפש, כתוצאה של כל אלה, התחוה „תהו ובהו“ שגרם מצד אחד לכך שה־ס.ס. כבר לא היתה מסוגלת לשלוט במצב, ומאידך, לחוסר שקט תמידי, לציפיה לבאות, הכרוכה בחד ודאגה למה שיעלה בגורלו של המחנה טרם השיחרור. לחשש הכללי נוספה עוד תחרדה המיוחדת ליהודים והן הדאגה לגורלם של הילדים. כובד האחריות שלא יאתה להם כל רע דוקא עתה, כאשר השיחרור נראה קרוב ודאי כמעט.

במחנה היו עתה קרוב ל־1000 ילדים ונוער, אלו שבאו מסקארזיסקו, והכנסו בחלקם לבלוק 66, ובחלקם צורפו לבלוקים אחרים. הילדים הקטנים, אשר סר מהם החדו במידת מה, וחשו ביד דאגת ומטפלת בהם, ראו עצמם „חוששיים“ כמעט, והתחילו להתרוצץ בין הבלוקים שבמחנה, גלויים לעין כל.

האנשים נתקפו חרדה, הם פחדו שהילדים עלולים להתגלות ע״י ה־ס.ס., ואז יקרה שוב הדבר תגרוע מכל, מה שהחננו בו לא מכבר — משלוח של 200 נערים לברגן-בלזן. הם ידעו, ראו, ולא יכלו להוסיף, אף המחתרת הכללית, או שלא הצליחה, או שלא ניסתה לשנות את הגזירה והנערים הוצאו, שוב נזכרו לדעת שכאשר ה־ס.ס. מגלה צעירים מתחת לגיל העבודה במחנה — דינם חד הוא — שילוח שסופו טווח, כדי למנוע זאת. היה עליהם לתבטח קודם כל את ה„ליגאליות“ של הילדים, כלומר, היותם רשומים במשרד כעובדים. לצורך זה, היה הכרח לזייף את „תעודותיהם“ שהיו ב„שרייבשטובה“, על ידי שנוי הגיל. רוב הילדים, בהיכנסם למחנה, מסרו את גילם האמיתי. מעטים הוסיפו לעצמם שנה או

שנתיים (תמיד יש לזכור שלילד בן 6-7, היה כבר גסיון חיים משלו, שלימדו כיצד עליו לנהוג במצבים מכריעים). נוסף לחיקוני הגיל, הכרחי היה לרשום גם את השם של מקום העבודה או היחידה בהם היה הילד מועסק (באופן פיקטיבי). לאחר כל הסידורים הללו, וכאשר קיומם הפיוז היה נראה להם מובטח יותר, ומצבם הגופני, הודות לדאגה והטיפול התמידי, השתפר במקצת, התחילו לדאוג לחינוכם ולבריאותם הנפשית—להשכלתם.

פרק זה, הבא לתאר כיצד ילדים יהודיים במחנה הסגר, קיבלו את שיעוריהם הראשונים בחייהם: קריאה, כתיבה בלשון אמם ובתולדות עמם—שייך לפי דעתנו לפרשיות הטפלות ביותר והיוצאות דופן ביותר מכל הידוע לנו על המחנות.

הגשמת רעיון הלימוד והחינוך, היה מותנה בהרבה גורמים. בראש וראשונה, צריך היה למצוא אנשים שיהיו מתאימים ומסוגלים לתנך ולהוריה בתנאים אלו. והם אמנם נמצאו. בערויות חור ונשנה שמו של מרדכי שטרינגלר, שהגיע עם המשלוח מסקארדיסקו, והודות לטיפול של הקבוצה היהודית, נשאר במחנה, שטרינגלר — או כפי שקראו לו — מוטלה, היה בחור ישיבה לשעבר, משורר, אותו רתמה הקבוצה לעבודת ההוראה — תפקידו ללמד קריאה וכתיבה באידיש. במחנה נמצא כנר יהודי בשם בראנד, אמן שהצליח להבריח לכאן את כינורו.¹⁷ הוא זכר הרבה מנגינות יהודיות בע"פ ויכול היה לנגן וללמד לילדים. דוד נויסן ידע לשיר יפה, ותפקידו גם הוא היה — ללמד שירה לנערים. ישראל רוב לימד את הילדים היהודים מקרפטררוס. מאיר גוסליב היה מבין הופעות מומחזות ומספר סיפורים מתולדות העם. אחיה אברהם, היה אוסף שירים ורושם אותם, החלוקה המקצועית הזאת, כמו גיוס המורים, היתה פרי עבודתה של "ועדת היתנוך" שהקימו, ושמתפקידה היה להבטיח את תוכנית הלימודים וגם את החומר הלימודי. באין ספרים בידם, היה הכרח להכין את כל התוכניות ע"י הזכרון. וכך היו מנסים לשחזר במשותף — קטעי ספרות, שירי פרץ וגבירטיג — היו רושמים מה שנשמר עוד בזכרונם — ומלמדים.

השעורים התקיימו בתוך חבלוק, הילדים ישבו כפופים על מיטותיהם באין יכולה להתישר, כי מעל לראשם היתה קומה נוספת של דרגשים. הם ישבו בשתי שורות, כשפניהם מופנות לטרכו בו עמד לוח — התיכת דיקט, שהצליחו למצוא ולצבוע בצבע שחור, ליד הלוח, עמד מרדכי שטרינגלר וכתב בגוד את האלף-בית, הילדים קיבלו רצועות נייר צרות, שגגורו מסקי מלט, ורבע עפרון. הם כתבו, לאחר כל שעה, הכרחי היה לשרוף את הנייר ולהחביא את העפרון. מרדכי שטרינגלר היה מספר והם היו שואלים...

רוב התלמידים היו בנים עד 14, וביניהם צעירים מאד, שזה היה להם הלימוד הראשון בחייהם. היו מחלקים אותם לקבוצות של 40-50, "תלמידים" — כל קבוצה למדה כמה פעמיים בשבוע, הכל התנהל במחתרת, תחת שמירה קפדנית של היהודים, יחסי הדבר, בזמן השעורים, עמדתי בחוץ ואיתי עוד 4 אנשים ששמרו על הצריף מכל הצדדים, היינו מוכנים לפעול בכל מקרה של חשד. חלק מהילדים היינו צריכים להוציא במהירות סן הצריף, אחרים היו נשארים, ולכל אחד מהם תירוץ טוכן מראש.¹⁸ הילדים שאיננו לכל זאת, היו צריכים לחסל במשך שניות את ה"מחברות", הלוח, ולתפוס את המקומות שנועדו להם בתוך חבלוק ואלו שלא היו שייכים אליו לעובו במהירות, כל האמצעים הנ"ל נקטו כלפי ה"ס.ס.

אשר אילו היו תופסים ילדים יהודיים הלומדים בתוך המתנה שלהם — לא קשה היה לשער מה עלולה היתה להיות תגובתם... אלא שלא רק מפניהם צריך היה להיזהר... הלימוד באידיש, הוראת כתיבה וקריאה של האי"ב העברי, דחיקא השעור בו סופר על תולדות העם היהודי, ולימוד קטעי יצירותיו הספרותיות — כל אלה עמדו בניגוד לרוח הבינלאומיות, ובעיקר לתפיסה שהיהודים הינם — פולנים, צ'כים, הונגרים, ולכן עליהם ללמוד את לשון עמים אלו ואת תולדותיהם. המחתרת הייבת היתה איפוא, להיות כפולה... (ובמתנה היו נערים סובייטיים ויוגוסלביים — וגם הם למדו — אך כאן, היה הכל ברור כאליו — לא כן לשון האידיש). היהודים חיפשו פתרון גם לצרה זו ופנו למורים פולניים, שיבואו לבלוק בזמן השעורים, הללו באו, רשמו על הלוח את האותיות הלטיניות, או שהיו יושבים ומקשיבים לשעור באידיש — בוויחם בטוהים שכל זה פתרחש לפי הוראת המחתרת הכוללת גם את נוכחותם (האילמת לרוב), כאן, או לרוב, לאתר שפילאו את חובתם, היו עוזבים את הבלוק — והתלמידים המשיכו ללמוד בעדיהם.

מעדותו של מאיר גוטליב, שצורף ע"י אליהו גרינברג לבלוק 66, מתוך טזנה שהוא ישמש מורה ומתנך, אנו לומדים פרטים נוספים על צורת ההוראה ותוכנה: בבלוק היו ילדים מגיל 6 ועד 18. הייתי לוקה 20-30 ילדים למקלחת שהיתה באותו בלוק, מתוך כוונה שבאם תהיה ביקורת, היא תתחיל באולם, והילדים עוד יספיקו לצאת, כי בחוץ היתה שמירה, הילדים ישבו מולי, ושרתי איתם שירים, לרוב של מרדכי שטרניגלר, היו בהם מטייבים של נקמה וציפיה לחופש, שפת הדיבור היתה אידיש, הקטנים לא זכרו את העולם שלפני המלחמה, סיפרתי להם על תמיים שהיו ויהיו, התקווה שנצא טכאן, וסיפרתי להם על העם היהודי שחי מחוץ לארצות הכיבוש (בארץ ישנם אנשים המזכירים לי עתה — אתה הינכת אותנו בכוננואלד, סיפרת לנו סיפורים...") לא היה בידי, לא ספר ולא עט ולא מחברת, והעיקר היה לכן הסיפור.⁶⁶ ילדים יהודיים — כלואים במתנה הסגר — למודים, שרים ומנגנים — אפשר שהם עצמם לא עמדו כל כך על משמעות הדבר, אך בשביל המבוגרים, ובעיקר לאלו שהגיעו לכוננואלד לאתר מחנות רבים וסלקציות אין ספור, לאלו, היתה בתופעה זו המתעה מרגשת וחגיגה עמוקה.⁶⁷

אף בבלוק נוסף, בלוק 8, התנהלו שעורים, היה זה בלוק שווה לבלוק 66, בעיקר מפאת הרכבו, אגף אחד של הבלוק היה מאוכלס נערים סובייטיים, האגף השני — נערים וילדים יהודיים מקרפטינרוס, באגף הסובייטי התנהלה עבודה חינוכית כמעט סדירה, בית-הספר נמצא בחסותה של המפלגה הקומוניסטית והמחתרת הסובייטית, שהעמידו לרשותו מורים, אמצעי לימוד מתאימים וגם הקפידו שתוכנית הלימודים תהיה הואמת לזו הנהוגה בבריה"מ.⁶⁸ לנערים היהודיים, ששכנו באותו בלוק, אך באגף נפרד, לא היתה דריסת רגל לבית-הספר הסובייטי, למרות שבמקרה זה, השפה לא היוותה שום מכשול, הנערים מקרפטר רוס ידעו את הלשון הרוסית, המורים והתלמידים, התעלמו משכניהם, לא ניסו לנהל ביניהם שום פעולה פוליטית הסברתית, ולקחת אותם תחת חסותם, יחד עם זאת, אין להניח שהשכנות הזו, יסודה במקרה — שיכונם של נערים יהודיים בבלוק של נערים המוגנים והמטופלים במיוחד ע"י המחתרת, היה צריך למנוע שכנות של אלמנטים בלתי רצויים, שעלולים היו לסכן את הפעילות החינוכית או אפילו את הנערים עצמם.⁶⁹ והנה, נמצא גם פתרון לנערים היהודיים בבלוק 8, וישראל רוב, אסיר ותיק חלוקה חבל בפעילות התרבותית של הבלוק, שזקנו היה אמיל קרליבך, קיבל הוראה להורות ולטפל בנערים שבבלוק 8, הוא לא ראה עצמו סוסמד לתפקיד ההוראה, אך קיבלו על עצמו.

מוצאו מקרפטררוס, הנערים שכבר פגש אותם לא פעם, היו קרובים ללבו: „בבלוק מצאתי קרוב לי-40 נערים מגיל 12 ועד לגיל 17, ליסדותים קצת חשבוני, קצת כתיב, קצת גיאוגרפיה, עשיתי איתם התעמלות, לימדתי אותם בלשון אידיש, ספרי לימוד לא היו בידי, הייתי חניך בני-עקיבא בצ'כיה, וקיבלתי חינוך ציוני, אך על הארץ לא ידעתי הרבה ולא היתה לי אפשרות ללמד עליה. בתקופה זו הייתי גם תחת השפעתם של מנהלי בלוק 22 וברוח זו לימדתי.“⁶⁵

„רח"ו זה, כפי שמעיד רוב עצמו, היתה יותר קרובה לרחו של אמיל קרליבך וחבריו מאשר למורשתו הרוחנית שלו, וייתכן שהיה בכך גורם חשוב שקבע, נוסף לכשרונותיו וארץ מוצאו, את בחירתו כמחנך, אך בהמשך עדותו של רוב, הגנו מוצאים קטע המתאר חוויית אחת שהשפיעה לפי דבריו, על שינוי דרך מחשבתו ופעולתו: „... מול בלוק 8 נמצאה המחלקה הפטולוגית, בה עבד יהודי אחי מאוסטרית, לא ברור לי כיצד הצליח יהודי להכנס למחלקה זו, והאם דבר מוצאו היה יודע למישהו. חזנה איש זה, קרא לי פעם לחדרו, אל המחלקה, והתחיל להטיף לי מוסר, הוא הזכיר לי שאני יהודי וילדים אלו הם היהודים, ושעתיד היהודים הוא בארץ ישראל, הוא חזר על הדבר פעם ועוד פעם — ואני — דבריו נקלטו אצלי בקלות“...“⁶⁶

שמו של היהודי הנ"ל, שדבריו עשו עליו רושם כה עז, ונחרתו בזכרונו לתמיד, לא נודע לרוב, אך הוא ברדאי היה יחיד שעקב אחר המפעל החינוכי החדד לתוכנו, והיה מוכן לצאת מהמתחרת שלר"ו למען לשכנע את המורה הצעיר שעליו להנך את תלמידיו ברוח יהודית ציונית אלא שאת רובם לא צריך היה לשכנע, החינוך היהודי מצא את ביטויו בהופעות פומביות שהכינו, בפרקי שירה שקראו, בלשון האידיש, בה היו מזמרים את שיריהם.

הופעות כאלו היו מתקיימות לרוב בימי א' אחר הצהריים, הפגיויים, לרוב מן העבודה, לפי ההוראות, צריך היה להקדיש שעות אלה לנקיון, אך בשביל היוזמים והמחנכים, היו שעות אלו, הזדמנות לאסוף את הנערים לשירה בציבור, או לשמיצת מוסיקה, ברנד היה מנגן בכינורו סגנינות, שבעבר הרחוק היו שרות להם האמנות, וזה היה מוזריר אותם אל בית ההורים, אל ילדותם, לפעמים היו מארגנים שעות קריאה בע"פ, וילדים מוכשרים שלימדום קדם לכן, היו מופיעים וקוראים קטעי יצירות, אחרים היו שרים סולו, והיו גם שהתחילו לכתוב בעצמם ולקרא את סיפוריהם, כל זה היה מתרחש בפנים — ובחוץ היתה עומדת סמירה מוגברת שהשגיחה בשבע עיניים, שמא מתקרב איזה „אורח" בלתי רצוי, וכאשר האירה להם ההצלחה פנים, והם יכלו להמשיך בפועלם, והנערים והילדים התחילו לגלות כשרון ויכולת — החליטו לערוך ערבי אמנות, כבר היתה להם בטח למלא ערבים אלה — כי היתה מקהלה והיו הקראות — ולבסוף גם הצגת תיאטרון, „לפרות שאין הדבר מצלצל כאמת, אך שיחקנו תיאטרון, בהרגו בילדים מוכשרים, ליפדנום תפקידים, מצאנו בשבילם תלבושות להצגה — והם השחקנים, היו עולים על השולחן ומציגים“.⁶⁷

פעם החלף השולחן בבמה של סמ"ש, אותה הקימו בבלוק 66 להצגת התיאטרון, פעמים בתקיימו הצגות כאלה או ערבים כאלה בבלוק 23, בו חוקן לא היה יהודי, אך נמצא בו גרינבוים עם אנשי קבוצתו, לערב הגדול הראשון, אליו התכוננו זמן רב, הזמינו אורחים יהודיים מבלוקים אחרים, אך לאחר מכן, כאשר הצליחו וה„שחקנים" התרגלו לקהל, היו מזמינים גם לא יהודים, בין האורחים היו האנשים, איתם קיימו קשרים הדוקים במשך כל הזמן, אלו שהגישו עזרה וסיוע לילדים ולנערים, מלבד הכרת תודה שרחשו להם, ביקשו

יוזמי המפעל להעמידם על טיבה של הפעולה החינוכית הנעשית עליהם, ולהוכיח שאין היא אנטי־מהפכנית ונוגדת את רוח המחנכת. הם היו מתרגמים את לשון ההקראות, מסכיבים את תוכן השירים, והאורחים הקשיבו, הסתכלו והתפעלו.

פעולות תרבות בימי א' שבשבוע, לא היו אמנם הידוש בבוכנוואלד. בידינו עזרת מפורטת על פעילות קבועה ומקיפה שטחים רבים בבלוק 22, המאוכלס סופרים, עתונאים, אנשי האינטליגנציה היהודית מגרמניה, וינה וצ'כיה⁶⁰ אלא שהיה קיים שוני — שוני בלשון ובתוכן: גרמנית ואידיש, מוסיקה קלאסית ושירי עם יהודיים. גיתה וגבירטיג, והנה קרה (ישנה סברה שהיוזמת הייתה דוקא הקבוצה הלאומית) ואורגן פעם (ואפשר מספר פעמים) ערב משותף, עם תוכנית המורכבת משני חלקים — אידיש וגרמנית, ואלו שמוזק, ואולי אף פעם לא שמעו שירה באידיש, או מוסיקה יהודית, וביניהם גם אלו הטורענים שאינה קיימת תרבות יהודית מיוחדת, נאלצו להודות שבכל זאת נהנו מהתוכנית וש...החלק היהודי היה אפילו המוצלח ביותר.

באחד הערבים, שאפשר היה בו פחות כוונות ל"יצוא", ואף לא ידוע לנו אם נוכחו בו הרבה אורחים מחוץ, נתקיימה מסיבה לכבוד ימי הולדתם של שלושה ילדים, אן המאורע הזה פחות יוצא דופן מאשר כל המסיפור לעיל, אולם תוכן הברכות, בהן ברכו המבוגרים את בעלי השמחה, שיווה לערב זה מעמד מיוחד, והגנו מסירים אותן (בהשטמות קלות) בתרגומם המדויק⁶¹:

„נתבנסנו יחד איתכם, ילדים, להופעה אמנותית ובהודמנות זו, החלטנו לחוג את יום הולדת של אחדים מהבריני הצעירים ביותר, לך, האסק⁶² מלאו היום 11 שנה, יודעים אנו מה לאהל לך, ילד יקר, אבל לא נעשה זאת עכשיו, ואם נזכה ומשאלותינו תתנשמת, יהיה בכך הד לברכותינו, היום, כאשר הנך כבר מבוגר בליכך ונבון, למרות גילך הצעיר, יכול אתה להבין מה אנו עושים למענכם, וכיצד אנו „משחקים“ עם החיים כדי לבצע את הדבר הקטן ביותר למענכם, קח לך זאת לדוגמא בחיים, ותאמר תמיד לעצמך, שהאדם אינו חי בודד בעולם, אל תסכה את חבריך כאשר יהיה לך טוב, ועתה, שזו עת צדה לך ולאחרים — הנמצאים באותו מצב, עזרו אחד לשני, ואז יהיה לך יותר קל לשאת את המכלי“.

דודל⁶³ יום הולדתך ת"ל 11 היה לפני כמה חודשים, אך אנו רוצים במיוחד לברך אותך... שמענו מאביך הנמצא פה איתנו, כמה חוק רצונך להיות, וכמה עזרת לך בזה הכפתך, אנו מאחלים לך ולמשפחתך, שתוכלו להשאיר יחד עד הסוף, ולזכות למה שאנו מקווים...“

ליסקה⁶⁴ היקר, מלאו לך כבר 10 שנים וחודשיים, לצערנו, לא יכולנו לחוג את יום הולדתך במעמד, הנך כבר די נבון להבין מה מתרחש סביבך, ואתה יודע שצפינו להודמנות בסוחה, כדי לערוך ערב כזה, אני רוצה היום לברך גם אותם ילדים, שאינם יודעים או אינם זוכרים את תאריך לידתם, אף בכך חסיבות ילדים, באיזו שנה או יום האדם נולד, — אך חשוב הוא כיצד הוא מתנהג, אנו חיים בזמנים של חוסר בית וחוסר אם ואב, שהם הינם המאבקים העיקריים של הילד, ולכן, ראינו בהכרחי ללמדכם ולהודות לכם, ולו אפילו מעט, כדי שלא תשארו זרים איש לרעהו, וכל אחד מכם, לעמו שלך“.

בעוד הפעילות היהודית המיוחדת נמשכת, בעוד המחנכת הכללית על החטיבות הלאומיות, מגבירה את הכוונות ומחזקת את המשמעת, נעמד המחנה כולו בפני המאורעות הגורליים של ראשית ימי אפריל 1945.

להיות מוכנים לימים ושעות אלה, המבשרים את קץ המחנה, ותקות השחרור, היה המטרה המרכזית של המחתרת. ברשותה נמצא נשק שהצליחה להשיג צת הופצץ המחנה מהאירי, באוגוסט 1944. את התוחו ובוהו שנשתרר אותה שעה בין הגרמנים, ניצלו אנשי האירגון כדי לגנוב כמות ניכרת של נשק, ולהחביאו בתוך המחנה. תאים לוחמים¹⁰ היו קיימים כבר בזמן, והיריעה שלרשותם יעמוד נשק בשעת הצורך, הפלתה את המורל והגבירה את בטחונם בכוחות עצמם, והתקפה שלא יוכלו לחסל את המחנה ללא התנגדות מזויינת. עם התקרב החוית ותחושת הקץ המתקרב, נעמדו בפני השאלה המכרעת, של קביעת המועד למרד: הערכת הנסיבות המתאימות להצלחתו. המחתרת החליטה לא לדחוק את הקץ ולא לגרום לשום פרובוקציות טרם זמן, אך להיות מוכנים להתנגדות מזויינת בשעה של סכנה ממשית.

בחודש מרץ, תכנן התקפות האויך של בעלות הברית, הערים וויימר וזנה נפגעו קשות. אסירי בוכנוולד יכלו לראות את להבות האש המתפשטות עם כל התפרצות. במחנה התחילה אנדרלמוסיה. מסדרי הבוקר הופסקו. ב"ב באפריל, קרא פיטר — ספקר המחנה מטעם ה"ס.ס., את האסירים הגרמניים לאסיפה, ונאם בפניהם. הוא הודיע שאמנם ידוע לו על קיום המחתרת במחנה, אך יצף לא להתחיל בשום פעילות פרובוקטיבית. הוא הכטיח שלא יאונה לאסירים הגרמניים, כל רצ, ובמקרה ויהיה סינוי הם ישארו במחנה.¹¹ כל העבודות בשטח בוכנוולד, הופסקו. האסירים התהלכו סודאנים, מתוחים, פנויים מכל עבודה. בתוך המחנה לא נראו אנשי ה"ס.ס., המסדרים הדלו להתקיים. נפרצו שמועות על סינוי המחנה, מעל ל-50 אלף אסירים ציפו סאתודי גדרות התיל, סה יביא להם היום, השעה?

ב"ב באפריל, הועברה דרך רמקולים, סקודה, שעל היהודים להתאסף מיד במגרש המספקים. הפקודה נשנתה וחזרה, ביהודים אחוה בחלה, משמעות הפקודה ברורה וזתה בשבילם, נפרצו שמועות שמתכוונים לשלוח אותם למחנה אחר, לצרף אותם למשלוח המיועד לחו"ל, שהימלך בעצמו מברר אפשרות כזאת, היהודים חשו שמקור השמועות הוא ב"ס.ס., וידעו שכל יציאה מהמחנה עתה, פירושה — מוות. רק לפני ימים ספורים היו עדים לכואם של האנשים מאורדוף — 12,000 איש מנה המשלוח כאשר יצאו משם — וכמה מהם הגיעו? רק בדרך הקצרה בין וויימר לביכנוואלד, נמלו עשרות קרבנות, אך קודם לכן, הומתו מאות יהודים מחוסרי מגן, ע"י "היטלריותבד", בעזרתן הפעילה של הנשים הגרמניות פרוצות וצמאות דם.¹²

מה היה עליהם לעשות איפוא? להתייצב על המגרש ולציית לפקודה — כלום יכולים הם? היכולים הם לא לציית? הדעות היו חלוקות.¹³ הם חיפשו עצה ותושייה ובקשו לקבלן פאת המחתרת.

מה היתה עמדתה באותו יום, מה היתה התשובה שניתנה על-ידיה לחבריה היהודים וליהודים בלתי מאורגנים — אין באפשרותנו לקבוע בצורה חד-משמעית, בעזר שבעדות¹⁴ אחת נאמר שהאירגון הלוחם, הורה באופן ספורי לא להתייצב על המגרש, והיהודים שפעלו במחתרת, קיבלו פקודה למסור הוראה זו לכלל היהודים. מוצאים אנו במקום אחר, שהקבוצה הלאומית היהודית, יחד עם הקומוניסטים היהודים (שהפעם נגע הדבר גם להם), החליטו על דעת עצמם לא למלא אחרי פקודות ה"ס.ס. ולא להתייצב, והמחתרת בדיעבד, קיבלה עמדתם זו.¹⁵ וכאשר יכולת היתה להתקבל לפי הנ"ל, תמונה שכך או אחרת, נמסר ליהודים שאין לצאת למגרש, עדות גוספת מצביעה על העובדה שדוקא יהודי בלוק 22, לשמע הפקודה,

יצאו את הבלוק (שהיה אחר מבין שני הבלוקים היהודים המפורסמים) ואיש מהם לא ידע מה עליו לעשות. ואיש גם לא ססר כאן שום הנראה מוסמכת²⁶ — והרי דוקא בבלוק זה היה מספר ניכר של חברי המפלגה הקומוניסטית והמתרת. והדבר מעורר תמיהה. מכל מקום, למרות השוני בהערכות, למרות שדיירי בלוק 22 כבר היו בחוץ (אך עדיין לא במגרש) — עובדה היא שאין איש חולק עליה באותו 4 באפריל שלאחר הצהריים, לא הופיעו היהודים על מגרש המיסדרים.²⁷

הי"ס לא הגיבה תחילה על מרד גלוי זה. היא אף לא העיזה להכנס אל תוך המתנה. הלגראלסטטה הראשון נקרא לשער ונשאל, היכן היהודים? — הוא השיב שבמתנה אינם כאלה. ושחובטת לו לא להוציא אנשים, הוא נאסר במקום. ע"י הי"ס. והושלך לבונקר.²⁸ ירד הערב, אך המתיחות לא פגה. במתנה שרר שקט מוזר. ב"ב בערב, הגיעה לבלוקים משטרת המתנה, והודיעה שלפי פקודת הי"ס. על היהודים לצאת מיד למיפקד. היהודים השיבו שלא ילכו, שאת נזויותיהם תוכל הי"ס. לקחת מכאן בעצמה. השוטרים — אסירים צרפתיים ובלגים, הביעו הערכת לעמדה זו ואף אמרו שיעזרו ליהודים בשעת הצורך, אלא שאת הפקודה היו חייבים למסור.

המתיחות הלכה וגברה. בערב, נשמעה באמצעות הרמקול, פקודה חדשה. שהכריזה על מספק כללי של המתנה. שייצרך למחרת בבוקר בשעה 8 ("Algemeiner Zahlappel"). היהודים לא עצמו עין כל אותו לילה. היו שחיפשו מקומות סחבוא בבלוקים אחרים, והתערבו בק אסירים לא יהודיים. הקומוניסטים היהודיים, ותיקי המתנה. ניסו לנצל את השעות שניתנה להם. והקשרים שעמדו לרשותם. כדי להכניס שניים בכרטסת ולזייף שמות ומספרים. הילדים הנערים שהיו בבלוק 23, העיברו לבלוק 66 שגחשב כארי.

אך גם באותו לילה נמצאו אופטימיסטים, שהאמינו שהגזירה נגד היהודים בוטלה ובמיפקד הכללי לא יאונה להם כל רע. דעה זו חזחה למשל בבלוק 22, והיא מתוארת בעדותו של רוב בוז הלשון: „בשעה 4 בבוקר יצאתי מהמתבוא וחזרתי לבלוק... נמסר לי על הפקודה החדשה, שלא רק היהודים, אלא כל המתנה חייב להופיע למפקד בבוקר, שלא בוצעה כל פעולה נגד היהודים ושאמיל קרליבך נזו את שצרותיו והופיע בפני מספק המתנה וביקש רחמים על היהודים ושבועקות שיחה זו, החליט קרליבך, שעל היהודים לצאת למפקד יחד עם כולם וכי אין מקום לדאגה. גם אני האמנתי בקרליבך.“

למחרת, עם בוקר, נמצאו כל האסירים על המגרש. הם עמדו לפי בלוקים, היו נוכחים בהפגנת כוח של הי"ס. ששלח על המגרש. האסירים נתפקדו, אך במקום הפרוצדורה הרגילה נשמעה הפקודה: „בלוק מס' 22 ו-23, שמאלה פנה" המילה "Jude" לא נשמעה, המספרים... רק עכשיו הבינו רובם שה-אפל הכללי לא בא אלא לשמש מלכודת ליהודים. התחילה בריחה המונית, האנשים רצו לבין שורות הבלוקים האחרים וניסו להתערב בין האסירים הנוצריים. אנשי הי"ס. נבוכו. הם עזבו את המגרש מבלי לקבל הוראות סתאימות, ואמנם חזרו מיד, וקראו ליהודים לתת יצב מרצונם החופשי, בהכריות שלא יאונה להם כל רע. אך היהודים לא התייצבו מרצונם הטוב. הם המשיכו בניסיונות הבריחה לכיוון המתנה בתסתנות, בריצה. אולם כל הדרכים למתנה, היו שמורות וסגורות, ולא היה לאן לברוח ואיפה להתחבא. למרות שרכים ואפשר רובם, קרעו מעליהם את המשולש הצהוב, סימן הזיכור הבולט. הי"ס. ודפו אחרי הנסים ודחפו אותם בכוח אל המגרש. יהודי אחד התנסל על איש ס.ס. שרדף אחריו, זה ירה בו במקום.²⁹ אחרים נאלצו לחזור למגרש. אמיל קרליבך עם רוב אנשי הבלוק (היו כאלה שלא האמינו לכתחילה באפל

זה, ובעוד מועד התחכאו בבלוקים של הנוצרים), טובאים לצריף בשטח הקרסטוריום ומבחוץ ניצבת שמירה. הכל נראה היה כבר אבוד לנמצאים בפנים. כאשר במפתיע התחילו להגיע למקום, בלוקים של צרפתים והולנדים. בואם גרם למהומה מחדשת. החלו צעקות. שהכניסו כאן אריים ויהודים יחד.¹⁰⁰ ה"ס. ס. פקדה על האריים לצאת. והיא פיקחה על היציאה. חלק מהיהודים הצליח לצאת כאריים.

אולם שום תבולה, ותהא הנועות ביותר, לא הצליחה למנוע את יציאת הטרגספורט. מקרוב ל־6000 יהודים במחנה הגדול, הוצאו באותו יום כ־1500 איש. למחרת, נוספו אליהם יהודים מהונגריה, שהגיעו זה לא מכבר מאורדרוף.¹⁰¹

ב־6 באפריל, תבעה ה"ס. ס. את המנחתם של 46 אסירים פוליטיים, ע"פ רשימה מוכנה מראש. הנהגת המחתרת החליטה שאיש מאלה לא יתייצב. אם גם יגרום הדבר למאבק גלוי. ה־46 הסתתרו בתוך המחנה. אך באותו יום הוצאו 3000 יהודים נוספים מבוכנוואלד... לאלו לא היה כבר רכבות — והם יצאו לדרך — רגלי.

ב־7 באפריל, תבע פיטר — 14,000 איש לטרנספורט. הוועד הבינלאומי של המחתרת, הורה להשהות את ביצוע הפקודה, מתוך נסיון להרוויח זמן. אולם לא ניתנה הוראה לסרב למלא אחרי פקודות ה"ס. ס., תוך החלטה לא להקרים ע"י כך את פרוץ המרד. 1500 אסירים הועמדו למשלוח, אך ה"ס. ס. לא הסתפקה בכך — וכאשר אנשיה המזויינים, נכנסו אל המחנה, העמידה המחתרת לרשותם 4,500 אסירים נוספים.¹⁰²

ב־9 באפריל, הוצאו מהמחנה הקטן 4,800 אסירים, ולמחרת בבוקר עוד 9,280 חלקם התייצבו בעצמם. רובם הוצאו בכוח.¹⁰³

בלוק הילדים והנוער, בלוק 66 — אף הוא היה כידוע במחנה הקטן. כל הצוים והפקודות שהושמעו בימים אלה, היו מכוונים גם אליהם. גילם הצעיר לא יכול היה לשמש גימיק מקל בשיקולי ה"ס. ס., השפעתו היתה הפוכה. אך אם עוד קיים היה סיכוי כלשהו, לאיש מכוגר להחזיק מעמד במצעדי המוות, לגבי נערים אלה, לא היתה קיימת שום תקווה. ברור היה שיציאתם מהמחנה היא קץ חייהם הצעירים.

כל המאמצים שנעשו, להצלתם, כל הסכנות בהם עמדו עד כה, כל ההקרבה והאהבה שליוו אותם — הכל ששימש תוכן החיים ורמזו את בשורות העתיד — נראה בבת־אחת מחוסר טעם ומשמעות. אם לא יינתן להציל צעירים אלו ברגע האחרון, והם הצעירים בעלי הנסיון של זקנים — חיכו בלי דעת מה יעלה בגורלם:

„הגיעו הימים הגורליים של אביב 45 — ואנו לא ידענו מה יביאו לנו הימים הקרובים. היו שמועות על חיסול ועל טרגספורט. שמענו את הפקודה הגורלית: „כל היהודים, להתייצב במגרש המפקדים“ והרגשנו שזהו הסוף. ושאלנו צריכים להיות בין הקרובות. אך החברים לא עזבו אותנו גם ברבעים גורליים אלו.¹⁰⁴ אליהו גרינבוים וברוך גולדברג הוזיירו אותם בפני ההתייצבות, הבלוקאלטסטה שלהם — הצ"כי ומגנו גוסטב שילר, אמרו להם לא ללכת — לא ללכת — כי הם לא יהודים ושעליהם לומר זאת כשיבואו לקחת אותם בכוח — להתנגד. לשכב על המיטות, להתחבא — אך לא לצאת את הבלוק. והם לא הלכו. ומשנכנסו אנשי ה"ס. ס. לבלוק שלנו לחפש את היהודים, לא מצאו כאן אף אחד. זקן הבלוק אמר להם שאין כאן יהודים אלא ילדים צ'כים, פולנים וצרפתים.¹⁰⁴

אך זאת היתה רק ההתחלה... כי אחר כך היה המסדר הכללי, והם הוצאו בכוח מחבלוק והועמדו יחד עם כל האסירים על המגרש. לשמע הפקודה המכוונת ליהודים — כשאסירים אחרים יכלו לחזור לבלוקים — הם התחילו לרוץ ולא נשארו במקום.

אני חושב שרובנו ברחנו. היו מועטים שנשארו במקום ונתפסו (הם הובלו לאחר טלטולים גוראים לטרוינגשטאט, וכמה מהם רק זכו להשתחרר), רצנו והסתתרנו בין הבלוקים הודרכנו ע"י האסירים שעמדו בפינות וצעקו: "לרוץ, לרוץ ולא לעמוד" — הגעתי לבלוק של הצ'כים".

רוב הילדים לא הצליחו לברוח ולהסתתר. ישראל רוב שנכלא באותו יום עם הבלוק שלו בשטח הקרמטוריום, ראה כיצד מגיע לשם גוסטב שילר עם הבלוק שלו בצורה המאורגנת ביותר".

את רוב הילדים שנתפסו למשלוח, הצליחו להוציא בתחבולות שונות, בין היתר הם הוכרחו באותו ערב בדוודי האוכל, משטח הקרמטוריום, הם חזרו לבלוק 66 וכאן התרכזו מעתה הפעילים היהודיים, שטיפלו בהם כל הזמן. יהודים אחרים, אלה שנשארו עדיין, היו מפורזים במחנה הגדול, בין בלוקים שונים והקשר בימים אלה במילא היה רופף ביותר. לפי שעה הם ניצלו — וכל שעה נוספת — שזכו בה, קרבת אותם לחופשי. ב"ר ובי"ר באפריל נמסד הפינוי במחנה הקטן — אשר כמעט והתרוקן מתושביו האסירים בני הלאומים השונים. המעבר למחנה הגדול, היה בלתי אפשרי. התישארות בבלוק היתה כרוכה בסכנת הנהלת הבלוק — התחילה לחפש מקומות מחבוא ולהסתירם: "כשראה זקן הצריף כיצד מפנים את הכל, בלי יוצא מן הכלל, נתחיל להסתיר אותנו בכל מיני מחבואים, ובעצמו היה מביא לנו את האוכל".¹⁰⁰

ובינתיים במחנה הגדול, שנשארו בו עדיין מעל 20,000 אסירים, התרחשו מאורעות גורליים. המפקד פיסטר, המבצע את האבקואציה החלקית של המחנה, היסס אם למלא את הצו על פנוי הכללי והמוחלט (כוחה של המחנרת, סכתב שהגיע אליו ע"י אחד הצנחנים האנגליים ממשרד המלחמה האנגלי כביכול השפיעו על היסטוריון).

ב"ר באפריל, הגיע הי"ס, ס. אוברגרופןפירד וולדק פירמונט (Waldeck Pirmont) כדי לפקד על הפנוי. זיהויים של היהודים שעוד נותרו, 467 הפעילים הפולני טיים, יכול היה להתבצע רק אילו היו הללו עוברים את השער — אך אלו החליטו לא לצאת, וולדק הודיע שיפוצץ את המחנה על כל אשר בו — אך כבר היה מאוחר מדי, הנהגת האירגון נתנה כבר הוראות להתכונן להתנגדות מזויינת — לתפוס עמדות, היה סכר למאבק מזויין — אך הי"ס, לא התקיפה, הם קיבלו הוראות להתרכז מחוץ למחנה ועזבו אותו כהשאירים את המשמרות על מגדלי הפיקוח. אסירים מזויינים חסמו את העמדות והיסלו את המשמרות, התכו את גדר החיל והניפו דגל לבן. הפיקוד על המחנה, עבר לידי הוועד הבינלאומי של המחנרת.

הטנקים האמריקנים הראשונים, מצאו את בונוולד משוחררת, כמה שעות לפני כן, שכבו עוד ילדים ונערים יהודיים במחבוא, חרדים ומקווים, קולטים את הקולות והשמעות, ומצפים: "שמענו הפצצות וידענו שהגרמנים נסוגים, היו יריות, אני זוכר שמישהו נכנס ואמר לילדים לשכב על הרצפה, שכבנו, ומכיוון שהיו יריות מסביב, הששנו להיפגע. אח"כ איני זוכר איך ולמה ירדנו למרתף, אולי בגלל שפחדנו, שערך יבואו גרמנים לחפש אותנו, כשיצאנו מהמרתף, כבר לא היו גרמנים, הגדר היתה פרוצה, ראיתי אסירים עם נשק ביד, התחלתי לרוץ יחד עם הילדים, רצנו ביער למטה, אל כיוון הכביש, לבושים ב"פסים" עם המספרים, כאשר התקרבו לכביש, ראינו צבא ולא היינו בטוחים איה צבא זה, עד שמישהו הכחין בכוכב אמריקני על הטנקים ואז נוספנו להם בסטרטוסים לבנים ורצנו לכביש, שיירת הצבא נעצרה, נגשתי לחיל אמריקני, אחותי בידו ולחצתי אותה, לא ידעתי

אנגלית, הוא היה נבוכ מאד. השיירה זזה ואנו הלכנו בכוון הנגדי. רשוב נעצרה השיירה. החיילים שאלו כל אחד מאתנו מאין הוא — אמרתי: אני יהודי — פתאום התרוטם חייל אחד מתוך הטנק ופנה אלי באידיש: „דו ביסט א יוד וי“ (האם אתה יהודי?).¹⁰⁷

הערות

1. עתון ליהודים המסחררים במחנות — „החייה המתים“ בוכנוואלד, 4 במאי 1945.
2. עוד קטנים הנכם ילדים, וכבר כה גדולים אתם ובלי חיקה של אם על דרגשים גדלכם ומצבט מחנך של אב מנועים ילדים מאחורי סורגים כלואים...
3. מנרש המיפקדים.
4. בנין המשק של ה.ס.ס.
5. אולם לפי עדותו של אבי הילד ד"ר צחינ (בארכיון „יד ושם“) בימים האחרונים המכריעים ביותר, לפני השחרור, ניצל הילד — שלא כפי המתואר בספר — בראש וראשונה, הודות לחושית ואיפן לבו של אביו, הספר, בצורת רוסק, יצא לאור ב־1958 בגרמניה ותורגם ללשונות רבות.
6. מ־ארכיון „מורשת“, בית עדות צ"ש מרדכי אנילביץ.
7. סי' ב' — ע' 18.
8. Berufoerbrecher — סימנם משולש בצבע ירוק. במחנה כינו אותם „הרוקיס“.
9. סימנם „משולש אדום“.
10. S.S. Standartenführer Karl Koch היה מסקד בוכנוואלד עד שנת 1942 (ב־1944 דן אותו ביהודין של ה.ס.ס. למות).
11. הנחונים הנ"ל, הם לפי קונן ע' 206—210 והשווה סי' ב' — אמיל קרליבך ע' 125—126 לשי הקבוצה הראשונה מנתה 1000 איש. מדנאו הובאו ב־23 בספטמבר — 1000 יהודים ובנובמבר — 12,000.
12. יעקב הרבר — יריש ע' 1 (אידיש): „האנשים שנורד לא היה כבודתם לברות, הם ברחו מהמכות בלי לדעת לאן הם רצים, הם עברו את הנביל וש מנורו, וראה גם סי' ב' — פליקס ראוש ע' 109—110.
13. Blank S. S. Scharführer Hinkelman קיבלו את הפיקוד על המחנה הזה, המובאה כעדות יעקב זילברשטיין — סי' ע' 3.
14. אליהו גרינבוים — יריש ע' 14.
15. שם ע' 15.
16. סי' ב' — ראיש — 110, הרבר — יריש — 11.
17. הרבר — יריש, ע' 1, 3.
18. שם.
19. זילברשטיין — סי' ע' 4.
20. א. גרינבוים — דברים מוקלטים בננס יוצאי בוכנוואלד — סי'.
21. גרינבוים — איש „החלוץ“ מטרנוב שבגליציה, היה בהכשרה, עם פרוץ המלחמה ניס לצבא, השתתף בקרבות ונמצע, נאסר ע"י הגרמנים ונשלח לברנוואלד עם המשלוח הראשון של יהודי פולין, חי בארץ.
22. סילמן וטרייסטר — חברי המפלגה הקומוניסטית, היו פעילים במחתרת של בוכנוואלד, סילמן היעבר לאוסטריין ואף שם המשיך בפעילותו, שניהם נשארו לאחר המלחמה בפולין.
23. חילקן — מוצא מביולסקי, היה בא"י וגורש ממנה כקומוניסט, פעיל במחתרת המחנות, כחוצאה מחלשונה, נרצח ע"י ה.ס.ס. בקיץ 1940 בבוכנוואלד.
24. פרנקל — מוצא מטרטשוב—מוזישיצקי, חי בארה"ב.

25. "Revier" — כינוי לבית-חולים וטרסאה בבוכנוואלד. כבר בראשית שנת 1938 הצליחו ה"פוליסים", להחזיר שלושה מאנשיהם לעבודה במקום חשוב זה, שהיה עד כה מוצרם של ה"יוזקים". בין השלושה היה הקומניסט הנרמני הבולט — ולטר קרטר (ס' ב' — ע' 582).
26. יעקב זילברשטיין, מוסר בעדותו (מ' — ע' 3) על אסיר פוליס גרמני בשם האנס, שעבד בראייר, וזיהה לו הרשעה להכנס במסך היום ל"צלסלאגר", הנ"ל הביא לעד הרוחות. בשעת שחלה בדיפטריה וע"י כך הציל את חייו. הנס היה איתנו בקשר תמידי, היה מעורר אותנו, הצעירים, שנחזיק מעמד ויעבירו אותנו למהנה הגדול — וסם, היה אומר, נראג לכם לעבודה קלה.
27. רוב הקומוניסטים הנרמנים במחנות, כשנסגר במניהם הקטר עם העולם ורחב, נשארו עומדים מבחינה פוליטית וסקטית, בעמדותיהם משנת 1933. — קענז — ע' 316.
28. אין בידינו רשימה מלאה ומהימנה של קומוניסטים יהודיים הפעילים במחתרת המחנה. ליד השם שאינו ניתן תמיד לזוהי כיהודי, מופיע הציון "Deutsche Kamerade", או "חברים אוסטרים" (לדוגמה — סקס וולקן חבר גרמני), יש לכן להניח, שפסטרם ומסקלם היה רב יותר, מאשר ניתן להוכיח.
29. לפי הנהג המפורב, יכול היה להיות בלוקאלטסט, או למלא תפקיד מינהלי בבלוק היהודים בבוכנוואלד רק יהודי שמוצאו מנרמניה ואוסטריה, או יהודי למחצה, ליהודים סמזרה אידופה לא נמסרו כל תפקידים מנהליים.
30. גרינבוים — יו"ש ע' 19—21, ס' 4—5.
31. וראה גם ורבר יריש — ע' 3—4 — העד צורף למהתרת צ"י אמיל קרליבך בשנת 1942.
32. ישנה הערכה שסבין ה"275 האנשים שהגיעו — נשארו כעבור כמה שבועות — 70 איש בלבד, לאחר הסלחטה, שרדו יהודים מתוך ה"3,200 היהודים שהובאו בשנת 1939 לבוכנוואלד.
33. הנער הוא אפרים ברנר, הנמצא בארץ, ולטר קרטר נרצה צ"י הנאצים בנובמבר 1941.
34. זילברשטיין — ס' 4—5.
35. לינדנבאום אברהם (אדולף) — יריש — 7.
36. זילברשטיין — ס' 5.
37. שם.
38. בתקופה יותר מאוחרת, כאשר הביקוש לכוחות מקצועיים בבניין היה רב, הציע סיברט ל"ס.ס. להקים במחנה קורסים להכשרת בנאים, האיפור התקבל וסיברט קיבל לקורסים הנ"ל, אסירים יהודיים שעד כה לא היה להם דריסת רגל לסיים עבודה מקצועית במחנה, ובסילוב לימוד תיאורטי ועבודה מעשית, הקנה להם את מקצוע הבנאות.
39. זילברשטיין — ס' 4.
40. מצאנו בעדותו של ישראל רוב, שאמיל קרליבך אף פעם לא ניצל את מעמדו כזקן הבלוק לתוספת אוכל או מזון טוב יותר.
41. ראה הערה ס"4.
42. יהדות התובלת, בה היו אנשים רחמים לעגלות גדולות ועמוסות, העבירו בקצב של ריצה, סירקי, והעמיסו משאות במשך יום המים.
43. Bibelforscher — "עדייתוה" — כת דתית נוצרית, שדגלה בין היתר, בהתנגדות למלחמה ונשיאת-נשק. בבוכנוואלד היו בלואים כמה מאות מחברי הנת, ה"S.S. ניסה לכפות עליהם את הניסוי לצבא והליכה לחיית, הם סירבו באומץ ובגלוי לפקודה ודוכס נהר בשל כך.
44. זילברשטיין — ס' 6.
45. ס' ב' — ע' 87 — באורות הסוסים נרצחו 8,483 שבויים סובייטים.
46. קוטנדר, נכיס" — נחשב למקום עבודה קל, תפקידים של השייכים אליו, העברת הפסולת מהמטבח לחזירים שהיו מגדלים במחנה למען ה"ס.ס.
47. ורבר — יריש ע' 3 — העד שמצבו הפיזי היה טוב אן, מאשר מצבם של האחרים, גורם מהטרנספורט צ"י איש ס.ס.
48. קיימות הערכות שונות בקשר למספר היהודים שחוצאו במשלוח זה, לינדנבאום שהיה אחד מהם, מוסר על 400—500 יהודים (יריש — ע' 13), גרינבוים, שניסה בסלקציה, אך נשאר בבוכנוואלד, נוקט במספר גדול בהרבה — 2500—3000 (מ' 7), ס' ב' בוכנוואלד — ע' 79 מופיע בהאריך הנ"ל — משלוח של 605 אסירים ללא ציון שהללו יהודים, לפי העדות סבידינו, נועד הטרנספורט למיתה

- בנאו, מיד עם בואו לאוישביץ, הפקודה שונתה ברגע האחרון וחלק מהם הועבר למחנה בנה"ל מרנבויץ, שהיו מקימים או בקרבת אוישביץ.
49. גרינבוים — י"ש, ע' 39—41 מ' 7—8.
50. יעקב ורבר, י"ש ע' 5, העד נתמנה במקשר בין הקבוצה הפולנית לבין המרכז.
51. לינדנבאום — מ' 6, המסלנה היוותה כוח עצום במחנה, ולא היתה מרשה לפעול לשום מחתרת אחרת. זה היה כעין דיקטטורה.
52. ורבר — י"ש ע' 6, וראה גם קונץ ע' 321: ה"ד "Arbeitsstatistik" פעלה לפי כללים אלו — את האנטי־פאשיסטים, ז"א, מבחינתם, הקומוניסטים בראש וראשונה, ראו כהכרח להשאיר במחנה, אלמנטים מסוקפקים וחלשים מבחינת פזיות, היכנסו לטרנספורט. הבחירה נעשתה ע"י קומוניסטים נציגי החסיבות הלאומיות, כדי להבטיח בחירה נכונה, הקימו בתוך המשרד הסטאטיסטי מחלקה מיוחדת אשר היתה מבינה את הרישומים לפי התצעות של הנציגים הנ"ל. הוצאה מרשימתם של לא קומוניסטים, ויהת כנראה מקרה נדיר.
53. החל מסוף שנת 1942, אורגנו קבוצה צבאיות ובקיץ 1943, השיגו האירונן הצבאי את כלי הנשק הראשונים, מ' ב' — ע' 385—6.
54. גרינבוים — מ' — ע' 10, זו היתה כמעט ההסקה הרשמית של המחתרת, אפשר שמבחינת המחנה, הצדק היה איתם, אך אנו כיהודים, לא יכולנו ולא רצינו להשלים עם עמדתם, וראה גם אמיל קרליבך — מ' ב' — ע' 30—125, בדו"ח הכתוב ב־1945 על Die Lage der Jüdischen Häftlinge in Buchenwald אין המחבר מטפל בבעיית ילדים ונוער, רק בסוף הסקירה הוא מעיד: —בראש וראשונה, יש להודות להכרים ס. ארבייטס־סטאטיסטיק שלא רק את האלמנטים הפעילים והנחוצים ביותר הוציאו (מהמשלוחים), אלא גם מאות של ילדים ונוער, אשר אחרת היו נדונים למות. גם לפי קרליבך, המובנת מאלית איפוא, ומתאימת לקור, היא השמירה על האלמנטים הפעילים והנחוצים ביותר, בשעה שהוצאתם של ילדים ונערים יהודיים מהמשלוח, עומדת על מישור אחר לגמרי, ועל התצלחות יש להודות להריצותם והתמסרותם של אנשי ה. ארבייט סטאטיסטיק, אין קרליבך כותב, שיש להודות על כך להחלטותיה הוראותיה של המסלגה הקומוניסטית וראשי המחתרת במחנה, שאילו היו קיימות, הוא היה יודע עליון ובוודאי מבליש אותן.
55. ורבר — י"ש, ע' 8, ראינו זאת כתפקידנו, התקידנו הכלתי רשמי, כאשר אנו — הקבוצה הפולנית, החלטנו על דעת עצמנו, לפעול בכל כוחנו להצלת הילדים, מבלי שהודר ייצא מהמרכז.
56. יהושע ביכלר, ילד צ'כוסלובקית, הגיע מאוישביץ, עזרתו בארכיון „מורשת“.
57. גוסטב שילר, הידוע לנו כבר מהפעולה של היסול ה. קאפו, ואחד החברים של הקבוצה היהודית. מוצאו מלמברג, סיפר שמספחהו השתייכה לשילם התחתון, והוא עצמו היה גנב, היה כחור צעיר כאשר הגיע לטוכנוואלד, צורף לבלוק בו היה גרינבוים מחלק האוכל. יום אחד השגיח ב. שנעלם אוכל מהשולחן, דבר שהיה כרוך בעונשים מוריים. בהתחשב עם גילו הצעיר, לא הענישו אותו והניסו לו כל יום 1/2 ליטר מרק, והתחילו לשלם בו, במשך הזמן, היה שיללר בין החודים הפעילים ביותר במחנה, מילא התקיד מגן הבלוק 66, עד סוף המלחמה.
58. ביכלר, מ' 4 —, החברים סידרו זאת שאנו חלשים וחולים ואיננו מסוגלים לעבוד, בדבר הזה עזרו לנו גם האסירים הלא יהודיים, כי הם היו האחראים לעבודה והם היו צריכים לתת את האישורים כדי לא לעבוד, אילו היה עלינו לצאת לעבודה, לא היינו מסוגלים לעמוד בה, כי היא היתה קשה מאוד.
59. שם.
60. מוסקוביץ משה, י"ש — ע' 66, בפעם הראשונה נתקלתי בעזרה של הצלב האדום.
61. אדם שטיינברגר, י"ש — ע' 50, המחתרת סידרה שהיהודים השייכים אליה, יקבלו חבילות, גרינבוים — י"ש 44: החלוקה בתוך הבלוק היהודי הקיפה רבים ויותר.
62. ביכלר — כנס ב', ע' 4—3, גוסטב שיללר ואחרים, בנו למחתרת הכללית ואמר: ישנם מה 500 ילדים רעבים להם, הוחתרו אהם פעם על החבילות למענם, הפנפון סידר, זה עלת בודאי במאמצים, אבל אנו קיבלנו חבילות, מה שהנסיף הרבה לבריאותנו.
63. הסנדלר החפז היגם קילשטיין ומאכאבאנסקי, החיים כיום בישראל.

ילדים בבוכנוואלד

64. סקארדיסקו, יודנלאגר" — מחנה מיוחד ליהודים, העם ב"1940. כלואי המחנה עבדו ב"האסאב" (Hugo Schneider A. G.) תנו שניידר אקטיאן באולשאפט — ביה"ר ליצור סצנות, רימונים ומוקשים, אחרי חיסול הניסאות ב" פ"י הובאו לטם אלפי יהודים גם ממחנות אחרים (מאידוק, פלשוב). במחנה היו גם נשים וילדים, עם התקרבות החוית בקיץ 1944, לאחר סלקציה, הועל המחנה, השרידים נשלחו בחלקם למחנה בציטסטוב ולגרמניה.
65. תילד הצעיר ביותר במשלות זה, היה ססן י"ד צוויי בן ה"3, שאביו — ד"ר זכריש צוויג, ע"ד סרקוב, הצליח להצילו עד אז, ולהביאו חי לבוכנוואלד (ר' הערה 5).
66. הולנדר מנשה, י"ש — 31 (פולנית); כאן לא כל כך נורא, אפשר להחזיק מעמד. נרוע יותר אם ישלחו אתכם ל"אוסקומנדו", אך מזה לא תמלסו — אמרו — כאן משאירים רק את המיוחסים — הגרמנים, הבלגים וההולנדים".
67. יעקב ורבר, גוסטב שילר, יעקב הנולסמן, אליהו גרינבוים.
68. חיים צמית — מ'.
69. הולנדר, י"ש עמ' 33.
70. לפי עדויותיהם של ורבר והולנדר הוצאו מהמשלות והועלו כ"10 בגדים ומלשינים.
71. ורבר, י"ש, 8-7. כ"ד שלא יקרו מקרים דומים לאלו שארצו במחנות אחרים, ושלא תהיינה טענות שהצבים שפטו והרגו יהודים מסולין, והוגרים שפטו צבים, וגם שאין כאן השבונות אישיים... וההשפטים יבינו את שפת הנאשם..." אליהו גלעדו — י"ש, מוסר בערותו, שהיא העיר נגד שני שוטרים יהודיים, משתפי פעולה, בפני בית"דין יהודי בבוכנוואלד.
72. ורבר, שם. מסק הדין לא הוצא מיד לפועל, היכינו יום ועוד יום, למרות שהיתה בכך סכנה, לפי דעתו, היתה נהוגה זמירות רבה בתוצאת פסקי דין".
73. שם, בערות מצויין שמו המלא של הרופא.
74. גרינבוים — מ' 16-17.
75. ורבר — י"ש — 19.
76. על הכנר מסופר בעדותו של א. גרינבוים, המניה שמוצאו מדינה, כנראה שלאותו כנר עצמו, מתיחסת עדותו של ישראל רוב (מ' — 6), המוסיף את הפרטים הבאים: "היה בבוכנוואלד כנר יהודי כ"ן 21, ממוצא הונגרי או סלובאקי, שהיה לו כינור — מקרה יוצא דופן במחנה, בו אסור היה ליהודים להתזיק כלי נגינה, הכנר היה בעל כשרון בלתי רגיל, ועם בואו למחנה, נתפרסם דבר כשרונו, הוא שוכן בבלוק 8. לאחר רצח סלמן, ערכו הקומוניסטים במחנה, אזכרה לזכרו, והוסינו את הכנר לנגן, משתתפי האזכרה נאמרו עקב הלשנה, ועמם הכנר.
77. גרינבוים — מ' 21.
78. גוטליב (אהוביה) מאיר — מ' 1-2 (הערך המסיים עתה כמורה בבאר"שבע ומסייך בעבודתו ההינוכית).
79. אני זוכר שהביאו אותי לבית"ם, שהיה בין טורי המיסות, ילדים ישבו ולמדו שירים באידיש, הילדים ניגנו, במחנה ריכז, ילדים למדו נגינה, היתה זו בשבילי הפרשה היפה והמושאלה ביותר, שקשה היה להאמין שפשונו דומה לזה התרחש בעת מלחמה" — מאיר מוקר — כנס ב' מורשת 3.
80. מ. ב. ע' 80-379. הודות לעזרת הקומוניסטים במחנה, יכלה המחנה המובייטית לעודד ילדים טוביסיים, הם חילקו איהם את המנות, שפרו עליהם מעבודות כפיה ואף הקיפו למענם בית"ספר, הם הצליחו להשיג בשבילים עפרונות, עטים, נירים, לחות וחשבונות, ביה"ם היה בבלוק מס' 8.
81. אייטם של ההוטסקמואלים במחנה, נסיונות בלתי מוסקים של אסירים רבים לפחות נערים צעירים ליחסי מין, המורה הנאה חומריות — השתייכו להווי המחנה.
82. רוב, כנס ב' 7-8, מ' — 6.
83. שם.
84. גרינבוים — י"ש, 50.
85. התקרשה כאן תשומת לב מיוחדת לפעילות מוזיקלית, בבלוק היה חוג אנשים שבקביעות ביטי א', וזר מקסימים לתוכניות מוזיקה קלאסית, המוצגות דרך רסקולים מהמחנה, נתקיימה סקהלה, נערכו ערבי קריאה, האנשים קיבלו ספרים מספריית המחנה, רוב תושבי הבלוק היו מושפעים ע"י הסלפנה הקומוניסטית, שהבריה היוו את הנהלתו, אך היתה פה גם קבוצה של 28 יהודים הרדים,

- שהתפללו בתנים ובפסח, ולא אכלו לחם. יש לציין שאם אסילו הפרוסינגטיס לעגו להם בלבם. לא הוקיעו אותם ולא הפריעו להם. — רוב, ס' — ע' 2.
86. תוכן ברכה לכל ילד. נרשם ונשמר אצלו ע"י אליהו גרינבוים, ההעקק נספר לארכיון „מורשת“.
87. חיים נמצא באסריקה יחד עם אחיו — פרנק ואמו, אותה מצא גרינבוים לאחר השחרור (הוא הביא לה מכתב מבנה, שלמד לכתוב רק במחנה).
88. דוד נמצא בישראל יחד עם שני אחיו ואביו.
89. ליפא — ילד ליטאי, ניצל. היה בקבוצת חילדים הראשונה שהועברה לאחר השחרור לצרפת.
90. תא לחם היה מורכב מ-5 חברים. בעדותו של אדם שטיינברגר — י"ש 48, נמצאת רשימה סדורה של תא אחד כזה, כראשו עמד העד. לתא שלי הסתייכו גרינבוים, פרנקל, פרבר ובוכסינגר.
91. ס' ב' — ע' 588, בנאימו של פיטסר, כדי לסכסך בין האסירים מרמניה לבין האחרים.
92. קונן, ע' 336.
93. התמצנו מה לעשות, הסתתפי — מרדכי שטיינלר, גולדברג, הנס ריינרד ועוד. — היו שאמרו שיש לקחת סכונים וברזלים, קרדושים, ולהתנפל על המשטרה, ומה שיהיה — יהיה! אך רצת הרוב, היתה אחרת.
94. אדם שטיינברגר — י"ש ע' 51-52.
95. גרינבוים — י"ש, ע' 91.
96. רוב — ס', ע' 7.
97. וראה גם קונן — ע' 336, המציין עובדה זו בהוסיפו: „דבר כזה עוד לא קרה בשום מחנה ריכוז“, אך המחבר, איש המחתרת בעצמו, אינו כותב שמאודע זה התרחש לפי תוצאותיה“.
98. גרינבוים, י"ש, — 91, ורבר — י"ש — 10, במ' ב' ע' 588, מצוין שבי"א באסריל נראה זקן המחנה ניאורג טומס (Tehoman) ואם כי לא נאמר שם שתי הוא נאסר, ומדוע נורה, אספר להניה שהמחנה היא לאותו אדם.
99. רוב — ע' 8. היתה זה המקרה היחיד של התנגנות פעילה, אך לא היו גם יותר מקרי רצח במקום, לפי שלי.ס.ס. אסור היה להשתמש בנשק על המגריש“.
100. לפי סברתו של רוב, היתה זו פעולה יוזמה של המחתרת (אספר שקבעה כאן עובדת המצאותו של קרליבך).
101. לפי העדות שבידינו, ניצלו משני המשלוחים הנ"ל — פרעטים בלבד.
102. מהמשלות הוה, בו נמצאים גם יהודים, 25% בלבד הגיעו חיים למחנה פלוסנבורג — השאר מתו או נרצחו בדרך. א. שטיינברגר, י"ש — ע' 62.
103. א. ביכלר, ס' 5.
103. המספרים והתאריכים הם לפי ספרו של קונן, אין אנו יודעים מה היה מספר היהודים שהוצאו מהמחנה הקטן, ששימש או מחנה מעבר גם לאסירים נוצרים, אולם אין ספק שמספר היהודים היה בו רב.
104. שמואל קליש — מכתב כ.דבר" מה"ע 12 במאי 1966, שמו של זקן הבלוק הצבי לפיו, הוא אנסוני סקלינה, לפי ביכלר — פרנסויש קלינה — אך בלי ספק הכוונה היא לאותו איש עשמו אינו מופיע כלל במספר בוכנחאלד.
105. ביכלר — ס', הקלטה מכנס ס'.
106. שמואל קליש — „דבר“, ובס' ב' — ע' 382-383, מסופר ע"י לודוויג ולף, על הצלת ילדים יהודיים מהסינו, ע"י זקן הבלוק, הקומוניסט הגרמני וילהלם האממן (Hamman), שפעמיים הודיע לי.ס.ס. שאין אצלו ילדים יהודיים, שמחישו נוסף הצילה אותם התקפה אווירית, ובלילה הוא הכין כשבילים מחבוא, המחבר אינו נוקט במספר הבלוק, שמו של האממן לא הוזכר בשום עדות שבידינו לערסת הישנות שמו של הצ"כ קאלינה (או סקאלינה).
107. מאיר (גושליב) אחוביה — ס' 2-3.

SUMMARY

Extracts from Siach Lohamim

(Combatants Converse)

This issue begins with a chapter from the book "Siach Lohamim" (Combatants Converse).

The book is quite different from most of the books that have been published and continue to be published about the Six Day War. Rather than describe battles and events, the book expresses what the young combatants remembered about their feelings and reactions at the height of the struggle when face to face with danger. The expression of the combatants is at the same time the expression of different generations. They tell of their ties with the Jewish people and its fate. Fate and the past stand out in sharp contours in this supreme test in battle which for our people is always the battle for our very existence.

We have recorded the conversations in Kibutz Ein-Hahoresch with Aba Kovner in the chair. The subject was the combatants' relation to the period of the Holocaust.

Last letters before the tragic end

In this issue dedicated to the 25th anniversary of the Warsaw Ghetto Revolt, we publish a series of letters written in the tense days of the Holocaust, which reached countries outside the Nazi occupation. There are three sections:

- a. Letters written to friends and relatives;
- b. Letters written on behalf of organizations and movements supplying information on events in the community;
- c. Farewell letters and appeals to world public opinion.

Rescue of Jewish Children in Buchenwald

Ruzka Korchak tells about children in the concentration camp in Buchenwald. During the war deportations of Jews to Buchenwald included many Jewish children. The international Underground, as well as Jews not belonging to the Underground but assisted by it, did much to alleviate the suffering of the children and to rescue them. Thanks to the risks, the devotion and resourcefulness of many, a large

group of children was rescued. This was possible in Buchenwald where conditions were somewhat different from those in other concentration camps, especially in Auschwitz and Majdanek in Poland, where most of the Jews were assembled.

Ruzka Korchak based her work on the evidence of survivors, on documentary material and works about Buchenwald.

The "Exodus" Diary

This issue publishes a diary written on board of the expulsion ship "Exodus 1947". The writer was an emissary from Israel as a member of "Hagana". He spent three weeks with these people while they were in the French port of Porte de Buc, on the same three boats to which they have been transferred from "Exodus".

The writer of the diary made daily entries describing the everyday life of the survivors, conveying an authentic picture of the organization of their daily life, the human reactions and the general atmosphere and mood on the boat.

The Brisker Memoirs

This is a portion of an extensive document written by the late Warsaw engineer Brisker. The manuscript was written in a hide-out on the Aryan side of Warsaw during the last period of the war. Brisker had been confined in the Warsaw Ghetto during four years. His memoirs describe life in the Ghetto and various events.

The original manuscript is in the custody of Brisker's daughter Yael Brisker-Shalit.

Portrait of a Combatant (Aryeh Wilner)

From now on we shall present in each issue of Yalkut Moreshet (Heritage Digest) a description of one of the major combatants. For this issue which marks the 25th anniversary of the Warsaw Ghetto Revolt, we have selected Aryeh Wilner. He was chief liaison for the Jewish Combatant Organization; he also contacted the Polish Underground Organizations and procured arms for the Jewish Combatant Organization. We have collected memoirs and evidence, some of which were never published and others which were published in foreign languages. In these selections people who knew Aryeh Wilner during the war and before, relate how he impressed them and why they loved him as a man and as a combatant.